

NXOPAXOPO WA NKUCETELO WA XIHLAMBANYO
XISWATI EKU VULAVULENI
XITSONGA EKA RHIJINI YA
BOHLABELO EMPUMALANGA(AN
INVESTIGATION OF THE INFLUENCE
OF ISISWATI IN THE SPEAKING OF
XITSONGA LANGUAGE IN THE
BOHLABELA REGION IN
MPUMALANGA)

hi

MAFUYEKA T.S.

Xitsalwana xo engetela eka swilaveko

swa xikambelo xa

"DEGREE OF MASTER OF ARTS"

eka

NDZAWULO YA XITSONGA

EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

MULETERI: DOK. O.R. CHAUKE

LEMBE: 2014

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa
NXOPAXOPO WA NKUCETELO WA XISWATI
EKA RHIJINI YA
BOHLABELO EMPUMALANGA(AN
INVESTIGATION OF THE INFLUENCE OF
ISISWATI IN THE SPEAKING OF XITSONGA
LANGUAGE IN THE BOHLABELA REGION IN
MPUMALANGA) i ntirho wa mina naswona a wu si
tshama wu endliwa eka Yunivhesiti leyi hambi
yin'wana. Matsalwa lama tirhisiweke na ku tshahiwa
ma kombisiwile hi mfanelo.

T.S. MAFUYEKA

2014

INIXIYALI NA XIVONGO

YEAR

NSAYINO

612999325

T 496.042963978 MAF

i13015497

251776

KU NYIKETA

Ndzi nyikela ndzavisiso lowu eka manana wa mina N'wa-Xivuri Maggy Thumbu Mafuyeka. A nga dyondzanga xikolo kambe a navela leswaku ndzi dyondza. Hlayela nuna wa wena Vhayipondo Phineas Mafuyeka loyi a ku siyeke a nga vonangi leswi. Tiphineni hi tsalwa leri. Halala ntombhi ya Fokisi, Thumbu, Zalabantu. Leyi i nyiko ya n'wina hinkwenu.

XIHLAMBANYO

Ndza hlambanya leswaku ntirho lowu wa **Nxopaxopo wa nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga eka rhijini ya Bohlabelo eXifundzeninkulu xa Mpumalanga** lowu ndzi wu nyiketaka Yunivhesiti ya Limpopo eka digiri ya **MASTER OF ARTS** i ntirho wa mina, naswona matsalwa lama nga tihisiwa ni ku tshahiwa ma kombisiwile hi mfanelo. Ndzi hlambanya nakambe leswaku a ndzi si tshama ndzi nyiketela ntirho lowu ku va wa digiri eka yunivhesiti leyi kumbe yin'wana.

PS MAFUYAKA *01/09/2015*

Inixiyali & Xivongo (Xiyimo) Siku

Nomboro ya Xichudeni: [REDACTED]

MIKHENSO

Xo sungula ndzi khensa Xikwembu Muvumbi wa mina, ku va a ndzi nyikile no ndzi sirhelela ku fika sweswi. Ndzi khensa ku va a ndzi nyikile vutomi na ntokoto wo tsala ndzavisiso lowu.

Ndzi rhandza ku khensa ndyangu wa mina lowu ndzi seketeleke mikarhi hinkwayo. Nuna wa mina Peters Mathebula ndza khensa ku va u nga heli mbilu na ku sala u hlayisa vana loko ndzi famba ndzi orhovela dyondzo. Vana va mina Duenna, Nhlorhi, Ndumiso na Hlovani ndza mi khensa, ma ndzi seketela mikarhi hinkwayo. A ndzi rivali ku khensa makwerhu Swenky Mafuyeka u ndzi pfunile swinene.

Ndzi khensa na Dokodela O.R.Chauke ku va a nga ndzi helelanga mbilu tani hi xichudeni xa wena. U ve Mulanguteri wa kahle swinene eka mina; wo kota ku ndzi pfuna ndzi heta ndzavisiso lowu. U ndzi lehiserile mbilu ya n'wina nkarhi hinkwawo, ndza khensa. Loko a ku nga ri wena i ngi ndzi nga swi kotanga ku heta ndzavisio lowu.

Ndzi khensa na mudyondzikulorhi Maria Mdluli. Ndza khensa ku hlohleteriwa no pfuniwa hi wena. A swi tika kambe u ndzi nyikile matimba mikarhi hinkwayo. A wu vula leswaku "A hi dyondzeni, hi ta swi kota. Lava nga swi kota a va lo yini? Na hina hi vana va vanhu hi ta humelela" Ndza khensa swinene.

Tatana Ndhlovu MM, ndzi khensa swinene ku va u nghanisile xandla eka ndzavisiso lowu. Miehleketo ya wena leyi u ndzi pfuneke hi yona yi ndzi dyondzisile swo tala swinene. Ku va u va kona laha misaveni, Muvumbi a nga endlanga xihoxo, Eka wena ndzi vula leswi: "Hi hanyeli tatana Ndhlovu, mabyongo ya wena i ya nkoka, i xihlovo xa vutivi.

Swihlovo swa mina swa ndzavisiso eswikolweni na le migangeni ndza khensa swinene vahlonipheki va mina. Loko a mi nga pfumelangi ingi ndzavisiso lowu wu nga humelelanga. Ntokoto wa n'wina i wa nkoka swinene.

NKATSAKANYO

Ndzavisiso lowu i nxopaxopo wa nkucetelo wa ririmi ra Xiswati eku vulavuleni ka ririmi ra Xitsonga eka rhijini ya Bohlabelo, eka Xifundzankulu xa Mpumalanga eAfrika-Dzonga. Ntirho lowu i nhlamuselo wa leswi kumekeke eka ndzavisiso. Ndzima yo sungula ya vulavisisi i manghenelo. Eka yona ku kombisiwa xiphiso lexikulu xa ndzavisiso, ku nga ku kuceteriwa ka ririmi ra Xitsonga hi Xiswati eka rhijini ya Bohlabelo, eka Xifundzankulu xa Mpumalanga eAfrika-Dzonga. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa nkucetelo wa ririmi ra Xiswati eku vulavuleni ka ririmi ra Xitsonga eka rhijini ya Bohlabelo eMpumalanga. Vulavisisi lebyi byi ringetile ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Hikwalaho ka yini ririmi ra Xiswati ri kucetela ririmi ra Xitsonga eku vulavuleni?
- Xana nkucetelo wo tano wu onha yini eka ririmi ra Xitsonga?
- Xana ku nga endliwa yini ku herisa nkutecelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga?
- Xana i vamani lava nga pfunaka ku herisa nkucetelo lowu?

Eka ndzima ya vumbirhi, mulavisisi u xopaxopa matsalwa lama nga kona, lama ya hlamuselaka ku tshikileriwa ka tindzimi hi tin'wana, leswaku hi ta dyondza hi laha swidyondzeki swin'wana swi hlamuselaka hakona mhaka ya ku tshikileriwa kumbe ku kuceteriwa ka tindzimi hi tin'wana .Eka xiyenge lexi, matsalwa lama tirhisiweke kumbe vutivi lebyi nga kona bya nkucetelo wa tindzimi ya ta hlamuseriwa hi voxokoxoko. Vutivi lebyi nga kona kumbe matsalwa lama nga kona ya hi pfuna ku paluxa ndzavisiso lowu nga kona, ku avelana na vahlayi mibuyelo ya milavisiso leyi fambelanaka na ndzavisiso lowu na ku nyika masungulo lamanene ya ndzavisiso. Eka ndzima ya vunharhu ku hlamuseriwa hi mavito, marito ya siSwati. Leswi swi katsa nkucetelo wa ndzavisiso, mahlawulele ya vanhu lava vutisiweke swivutiso na mavutiselo ya swivutiso. Eka ndzima ya vumune ku nyikiwa mbuyelo wa ndzavisiso. Swivutiso hinkwaswo swa ndzavisiso swi hlamuriwa eka ndzima leyi. Ndzima yo hetelela yi gimeta ndzavisiso hinkwawo. Eka ndzima leyi ku ta nyikiwa nkomiso wa mbuyelo wa ndzavisiso na swibumabumelo swa ndzavisiso. Matsalwa lawa ya tirhisiweke ya longoloxiwile eka xiyenge xo hetelela.

NONGONOKO

PAPILA

NDZIMA YA 01

1. MANGHENELO	1
2. XITATIMENDHE XA XIPHIQO	3
3. MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE	3
3.1 Sapir (1995)	4
3.2 Phillipson (1992)	4
3.3 Mawela (2010)	5
3.4 Mamabolo (2011)	6
3.5 Mahime (2013)	6
4. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO	7
5. MAENDLELO YA NDZAVISISO	7
5.1 Ndzavisiso wa swilo hi laha swi humeelaka hakona hi ntumbuluko	7
5.2 Nhlengeleto wa mahungu	8
5.3 Nhlokohliso wo ka wu nga kunguhatiwangi	9
5.4 Ku hlawula swintsongo leswi lavisisiwaka	9
6. NHLONIPHO EKA NDZAVISISO	10
6.1 Mpfumelelo wo endla ndzavisiso	10
6.2 Ku amukela ku va na xiave eka ndzavisiso	11
6.3 Xihundla eka ndzavisiso	11
6.4 Ku hlayiseka ka lava lavisisiwaka	11
7. NKOKA WA NDZAVISISO	12

NONGONOKO

PAPILA

NDZIMA YA 02

MATIMU YA VATSONGA

2.1 Manghenelo	13
2.2 Xana Vatsonga va huma kwihi?	14
2.3 Ririmi ra Xitsonga	16
2.3.1 Nkatsakanyo	17
2.4 Tindzimi ta xifundzankulu xa Mpumalanga	17
2.5 Milawu ya tindzimi ya Afrika-Dzonga	20
2.5.1 Vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga	22
2.5.2 Nawu wa tindzimi eka South African Schools Act	24
2.5.3 Nawu wa Norms and Standards	25
2.5.4 Nawu wa tindzimi wa Xifundzhankulu xa Mpumalanga	26
2.5 Nkatsakanyo	27

NDZIMA YA 03

Mavito lawa ya tirhisiwaka hi vatsonga ya siSwati

3.1 Manghenelo	28
3.2 Mavito na marito ya Siswati	28
3.2.1 Mavito ya vanhu	28
3.2.2 Mavito ya tindhawu	29
3.2.3 Mavito ya swikolo	30
3.2.4 Mavito ya Xiswati lawa tirhisiwaka hi kuma onge i ya Xitsonga	31
3.2.4.1 Eswikolweni	31
3.2.4.2 Mavhengeleni	31
3.2.4.3 Tikerekeni	32
3.2.4.4 Mikhubyeni	32
3.2.4.5 Michongolweni	33
3.3 Nseketelo wa ndzavisiso	33

3.4 Ndzhawu ya ndzavisiso: xifundzhankulu xa Mpumalanga	34
3.6 Nkatsakanyo	35

Ndzima ya 04

Mbuyelo wa ndzavisiso

4.1 Manghenelo	36
4.2 Mbuyelo wa ndzavisiso	36
4.3 Nkatsakanyo	58

Ndzima ya 05

Nkatsakanyo, ku dlayiseta na swibumabumelo

5.1 Manghenelo	59
5.2 Xikongomelo	59
5.3 Mbuyelo wa ndzavisiso	61
5.4 Swibumabumelo	62
5.5 Swibumabumelo swa ndzavisiso lowu nga endliwaka eka Nkarhi lowu taka	62
5.6 Nkatsakanyo	63
Matsalwa lawa tirhisiweke	64
Swo engetela	66

NDZIMA YA 01

1.1 MANGHENELO

Ku sukela 1652 ku fikela Nyenyankulu 1993, tindzimi ta Vantima ta Afrika-Dzonga ti a kandziyeriwile swinene. Loko hi kumile ntshuxeko hi 1994, palamendhe ya Afrika-Dzonga yi tumbuluxile Vumbiwa lebyintshwa bya ku hambana swinene na lebya khale. Vumbiwa lebyi a byi kongomisiwile ku endla leswaku vanhu hinkwavo va Afrika-Dzonga va fana. Vumbiwa bya tiko byi hlamusela leswaku tindzimi hinkwato ta Vantima va Afrika-Dzonga ti fanele ku va ta ximfumo, leswi vuriwaka “*Official languages*”. Ntshaho wa Vumbiwa wa mhaka leyi wu hlamusela leswi landzelaka:

The Constitution declared all the indigenous languages of South Africa as official languages. In terms of section 3(4)(m) of the National Education Policy Act, 1996 (Act 27 of 1996), of the new Constitution of the Republic of South Africa, our cultural diversity is a valuable national asset and the government is committed to protect, preserve and promote multilingualism, development of all languages, and respect for all languages used in the country, including South African Sign Language (Republic of South Africa,1996).

Marito lama ma hlamusela leswaku ku ya hi Vumbiwa bya Afrika-Dzonga, tindzimi hinkwato ta Vantima i tindzimi ta ximfumo. Mfumo lowuntshwa wu xixima mindhavuko hinkwayo ya vanhu va Afrika-Dzonga, na kona wu endla matshalatshala hinkwawo ku hlukisa tindzimi hinkwato ta khumen'we ta Afrika-Dzonga. Tindzimi ta Ximfumo ta Afrika Dzonga i Sepedi, Sesotho, Setswana, siSwati, Tshivenda, Xitsonga, Afrikaans, English, isiNdebele, isiXhosa na isiZulu. Vumbiwa byi endle leswaku tindzimi ta ximfumo hinkwato ti tirhisiwa eswikolweni swa Afrika-Dzonga. Vumbiwa bya Afrika-Dzonga hi wona masungulo ya nawu wa tindzimi ta Afrika-Dzonga (Language Policy in Education). Ntshaho wa xiyenge xa 3 (4) (m) xa nawu wa dyondzo lowu vuriwaka “*National Education Policy Act No 27 of 1996*”, wu ri:

In terms of section 3(4) (m) of the National Education Policy Act, 1996 (Act 27 of 1996), the main aims of the Language in Education Policy are:

- To establish multilingualism as an approach

- to language in education,
- To promote and develop all the official languages,
- To support the teaching and learning of all other languages required by learners and
- To develop programmes for the redress of previously disadvantaged languages.

Xiyenge xa nkoka swinene xa nawu wa tindzimi xi kumeka eka papila ra 14 ra Vumbiwa bya Afrika-Dzonga (1996), lowu nge:

Everyone has a right to receive education in the official language of his or her choice in public educational institutions where that education is reasonably practicable.

Nawu lowuntshwa wu herisa ku tshikileriwa ka tindzimi ta Xintima hi tindzimi ta Valungu, ku nga Xinghezi na Xibunu. Nawu lowu wu lava ku yisa ehenhla xiyimo xa tindzimi ta nkaye ta Vantima eAfrika-Dzonga. Xikombiso, xiyenge xa 9 (3) xi sirhelela xihlawuhlawu ku ya hi tindzimi, kasi xiyenge xa 30 na 31 (1) xi hlamusela timfanelo ta vanhu ku ya hi ndhavuko wa vona, vukhongereri bya vona, na ku hambana ka ku vulavula. Ku ya hi Vumbiwa tindzimi hinkwato ta ximfumo ta ringana na kona ti fanele ku khomiwa ku ringana.

Hambi loko ku ri na Vumbiwa lebyo hlonipheka swonghasi, ku ringana ka tindzimi i norho eAfrika-Dzonga; na kona a swi kona. Eswikolweni vana va hina va ha dyondza hi Xinghezi. Leswi nyanyisaka mhaka leyi i ku tshikileriwa ka ririmi ra Xintima hi rin'wana ririmi. Milavisiso yo tala ya Xitsonga etiyunivhesiti yi endliwa hi Xinghezi. Leswi swi yisa hina ehansi. Ndzavisiso lowu wu kongomisiwe eka nkucetelo wa ririmi ra Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga eka rhijini ya Bohlabela eXifundzeninkulu xa Mpumalanga. Eka ndzhawu leyi Xitsonga ri le ku vavisiweni swinene, ri twa ku vava, ra rila ri kombela ku pfuniwa.

1.2 XITATIMENDHE XA XIPHIQO

Xiphiquo lexikulu xa vulavisisi lebyi i nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga. Vana lavantsongo va kula va ri karhi va vulavula Xiswati, va titeka va vulavula Xitsonga xo hlantsweka. Ku na mindyangu yo tala ya Vatsonga va vulavulaka Xiswati ematshan'wini ya Xitsonga. Ku hluvuka Xitswati ku tlula Xitsonga. Xikombiso, Vatsonga va le Bohlabela loko va xeweta va ri "sakubona, ematshan'wini ya "avuxeni". Va ri "ukhuluma na mani" ematshan'wini ya "u vulavula na mani". "Khumbula" ku ta na mati ematshan'wini ya tsundzuka ku ta na mati. U "phuza" byalwa, a va fanele va ku "u nwa byalwa". "Gijima" u ya vita kokwana, tsutsuma u ya vitana kokwana. U "qaphela" loko u vulavula na yena ematshan'wini yo u xiyaxiya kumbe u lemuka loko u vulavula na yena. "Khupuka"—gonya, va "fundha" xikolo. Vana va "qoka" unifomo – vana va ambala yunifomo. Ririmi ra Xiswati ri ngehelelela na le ku thyeni ka mavito ya tindhawu na mavito ya vana va vona. Xikombiso: mavito ya tindhawu, *Phelandaba* – ku hela ka mhaka. Shiyizono –siya swidyoho, *Thulamahashe* – Ritshuri ra tihanci, *Bodlhidlala* – ku rila ndlala. Swikolo: *Ilanga high school* –Dyambu, *Khayelihle primary school* – kaya ro saseka, *Phendulani high school* – hlamulani. Vana: *Sphiwe* – Nikiwe, *Njabulo* – *Ntsako*, *Qhawe* – Ngwazi, *Themba* – Tshemba, *Munhle* – Saseka, *Sipho* – Nyiko. Ku va Xiswati xi nghenelelela eka Xitsonga, swi endla leswaku Xitsonga ri nga hluvuki. Ku hluvuka ka ririmi i ku va vini ra ririmi va ri tirhisa. Xitsonga xi nga kuma marito man'wana lamantshwa eka tindzimi tin'wana, kambe swi tshikilela Xitsonga ku hluvuka na ku dlaya ku hluvuka ka Xitsonga xo hlantsweka.

1.3 MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE

Eka xiyenge lexi, matsalwa lama tirhisiweke kumbe vutivi lebyi nga kona bya nkucetelo wa tindzimi ya ta hlamuseriwa hi vuxokoxoko. Vutivi lebyi nga kona kumbe matsalwa lama nga kona ya hi pfuna ku paluxa ndzavisiso lowu nga kona, ku avelana na vahlayi mimbuyelo ya milavisiso leyi fambelanaka na ndzavisiso lowu na ku nyika masungulo lamanene ya ndzavisiso.

Vulavisisi byi komba leswaku nkucetelo wa tindzimi wu humelelela emisaveni hinkwayo na kona eka tinxaka to tala. Leswi swi vangwiwa hikuva tindzimi i xiphemu

xa ndhavuko wa vanhu. Emisaveni hinkwayo a ti kona tinxaka ta vanhu leti nga hlanganeki na tinxaka tin'wana. Nkarhi wo tala vanhu va hlangana na vanhu van'wana va mindhavuko yo hambana hi ntsako kumbe hi nyimpi. Ku hlangana ka tinxaka to hambana hi ku tekana kumbe ku xaviselana nhundzu swi endla leswaku tindzimi ta vona ti kucetelana.

1.3.1 Sapir (1995)

Ndzavisiso wa Sapir (1995) eka nhlokomhaka ya *How languages influence each other* u hlamusela leswaku mhaka ya nkucetelano wa tindzimi swi humelela eka tinxaka ta vanhu leti nga vandzakana. Hi twa hiloko a ku:

Whatever the degree or nature of contact between neighbouring peoples, it is generally sufficient to lead to some kind of linguistic interinfluencing and frequently the influence runs heavily in one direction. The language of a people that is looked upon as a centre of culture is naturally far more likely to exert an appreciable influence on other languages spoken in its vicinity than to be influenced by them. (p.98)

Ku kucetelana loku ka tindzimi ku famba tlhelo rin'we ntsena, leswi vulaka leswaku ririmi ra rixaka rin'we ri ta kuceteriwa hi rin'wana. Sapir u nyika xikombiso xa ririmi ra Xichayina (Chinese) leri nga kucetela kumbe ku tshikilela tindzimi to hlayanyana to fana na Xikoriya (Korean) Xijapani (Japanese) na Xianamite (Annamite) madzana ya malembe lama nga hundza. Xikombiso xin'wana i ririmi ra Xinghezi (English) leri nga lombama marito yo tala ya xiFurwa (French).

1.3.2 Phillipson (2003)

Ndzavisiso wa Phillipson eka nhlokomhaka ya *Linguistic Imperialism* u hlamusela leswaku ku kucetelana ka tindzimi swi vangiswa hi ku kombisa matimba ya ku lwa, kumbe matimba ya ikhonomi kumbe ndhavuko lowu nga na matimba swinene. Phillipson u nyika xikombiso xa Xinghezi leri nga kandziyela tindzimi to tala swinene emisaveni hinkwayo ku fana na India, Pakistan, Uganda, Zimbabwe na man'wana.

Phillison u ri Xinghezi xi kota ku kucetela kumbe ku kandziyela tindzimi tin'wana hikuva Xinghezi xi na ntirho wo tala, yo tanihi ririmi ra mbhurisano misava hinkwayo.

Loko hi ya emahlweni hi twa a ku:

Intrinsic arguments describe the English language as providential, rich, noble and interesting. Such arguments tend to assert what English is and what other languages are not. Extrinsic arguments point out that English is well- established, that it has many speakers and that there are trained teachers and a wealth of teaching materials. English is also emphasized as a gateway to the world. (p.38)

Eka matiko lawa ku vulavuriwaka tindzimi to tala, ririmi ra ntlawa lowu kotaka ku tshikilela wun'wana hi rona ri humaka ri va ririmi ra vanhu hinkwavo. Ririmi lerin'wana ri languteriwa ehansi. Leswi swi komba swinene leswaku leswi humelelaka eBushbuckridge laha Xiswati xi nga na nkucetelo eka Xitsonga i mhaka ya ntlovelo emisaveni hinkwayo. Lexi vavisaka mbilu hileswaku loko Xitsonga xi fanele ku kuma marito eka tindzimi tin'wana, swi tshikilela Xitsonga ku hluvuka. Hikwalaho, swa fanela ku endla ndzavisiso ku kuma leswaku hikwalaho ka yini Xiswati xi kucetela Xitsonga eku vulavuleni na leswaku ku nga endliwa yini ku sivela mhaka leyi.

1.3.3 Mawela (2010)

Mawela eka xitsalwana xa nhlokomhaka ya *The impact of language registers on Sepulana: A case of Mapulana Aga mogane* u tsala hi ku tshikileriwa ka tin'wana tindzin'wana ta Sepulana. Hi twa a vula leswi:

Learners using dialects at their homes to communicate find it difficult to adhere to the grammatical rules of the standard language hence the high failure rate in Sepedi. (p.45)

Ntshaho lowu wu vula ku vadyondzi lava tirhisaka tindzin'wana emakaya ya vona ku vulavula, va tikeriwa ku tirhisa milawu ya ririmi ro tsala hi rona. Swi endla leswaku ku va na ku feyila hi xiyimo xa le henhla ka Xipedi. U ya emahlweni a vula leswi: *"Parents and community members should encourage their children to use their dialects as they are their pride"*.

Laha ku kombisiwa leswaku vatswari na vaakatiko va fanele va hlohotela vana va vona ku tirhisa tindzimi ta vona hi ku i vutinyungubyisi bya vona. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa ku Vatsonga va Bohlabela eka xifundzhankulu xa Mpumalanga va fanele va tinyungubyisa hi ririmi ra vana. Va nga pfumeleli Xiswati ku tshikilela Xitsonga.

1.3.4 Mamabolo (2011)

Mamabolo eka ndzavisiso wa yena ehansi ka nhlokomhaka ya *The impact of Northern Sotho on Black South African English* u vula leswi:

Native Speakers of Northern Sotho encounter difficulties in the pronunciation of certain English consonant clusters form. (p.86)

Ntshaho lowu wu vula leswaku va vulavuri va Xisotho xa Lebowa va hlangana na ku tikeriwa ka ku vulavula switatisi swin'wana swa Xinghezi. Ndzavisiso lowu wu tiyisa leswaku a hi Xitsonga ntsena lexi nga na ku tshikeleriwa na tin'wana tindzimi ta tikeriwa. Vavulavuri va Xitsonga va le ka rhijini ya Bohlabela va ta fanela ku pfula mahlo va vona ku Xitsonga xi nga tshikileriwi.

1.3.5 Mahime (2013)

Xidyondzeki lexi eka ndzavisiso ehansi ka nhlokomhaka ya *The naming of Birds in the Mhala sub-district of Bohlabela District* xi kombiseke nkoka wa ndzavisiso leswaku i ku vuyisela ndhavuko, mfuwo wa rixaka na ku tlhela ku tsundzuxiwa rixaka ra va vamaboxandleve, Vatsonga, vatukulu va Gwambe na Dzavana swihluke swa Nghunghunyana leswaku va pfuka va yima va hloma matlhari va hlayisa mfuwo wa rixaka ra vona leri nga le ku mbombomeleni exidziveni.

1.4 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa vulavisisi lebyi i ku xopaxopa nkucetelo wa ririmi ra Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga eBushbuckridge, eka rhijini ya Bohlabela eXifundzeninkulu xa Mpumalanga. Vulavisisi lebyi byi ta humelela loko byi kota ku hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Hikwalaho ka yini Xiswati ri kucetela Xitsonga eku vulavuleni?
- Xana nkucetelo wo tano wu onha yini eka Xitsonga?
- Xana ku nga endliwa yini ku herisa nkutecelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga?
- Xana i vamani lava nga pfunaka ku herisa nkucetelo lowu?

1.5 MAENDLELO YA NDZAVISISO

Maendlelo ya ndzavisiso swi vula tindlela ta ku tshembeka leti tirhisiwaka eka vulavisisi ku kuma ntiyiso wa swilo. McMillan na Schumacher (2010:79) va hlamusela maendlelo ya vulavisisi hi ndlela leyi landzelaka:

Research methodology is a plan for selecting subjects and data collection procedures to answer the research question. The choice of a method of a particular study is determined by the topic and purpose of the study.

1.5.1 Ndzavisiso wa swilo hi laha swi humelelaka hakona hi ntumbuluko

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa maendlelo ya ndzavisiso lawa ya vuriwaka "Qualitative approach" hi Xinghezi. Maendlelo ya *ndzavisiso* wa swilo hilaha swi humelelaka hakona hi ntumbuluko ya vula leswaku mulavisisi u famba a lava mahungu laha ya kumekaka kona hi ntumbuluko (Carpenter, 2003:15-17; Hoberg, 1999:76). Denzin and Lincoln (2003:10), va hlamusela maendlelo ya *ndzavisiso* wa swilo hilaha swi humelelaka hakona hi ntumbuluko hi ndlela leyi landzelaka:

The word qualitative implies an emphasis on the Qualities of entities and processes and on meanings that are not experimentally examine or measured in terms of quantity, amount, intensity or frequency.

Marito lama ma vula leswaku maendlelo ya ndzavisiso wa swilo hilaha swi humeelaka hakona hi ntumbuluko ya tshikilela vuxokoxoko bya tinhlamuselo ta swilo na kona maendlelo lawa a ya tirhisi ku pima tinhlamuselo hi ku tala ta kona. Ndzavisiso wa swilo hi laha swi humeelaka hakona hi ntumbuluko i maendlelo ya ndzavisiso wa mahanyelo ya vanhu kumbe swiphiso swa vanhu, laha mulavisisi a vulavulaka na vanhu ku kuma tinhlamuselo ta swiphiso leswi hi ku hetiseka. Hi marito ya yena Cresswell (1994:06) u hlamusela hi ndlela leyi landzelaka:

Qualitative research is an enquiry process of understanding a social or human problem based on building a complex, holistic picture, formed with words, reporting detailed views of informants and conducted in a natural setting.

Leswi boxiweke swi seketeriwa hi Baynard na Hanekom (2005:02), loko va hlamusela leswaku: *“Qualitative research is able to produce descriptive data which is generally people’s own written or spoken words”*.

1.5.2 Nhlengeleto wa mahungu

Hi ta hlengela mahungu ya ndzavisiso lowu hi ku ya eka tindhawu to hambana hi vulavula na vanhu lavakulu na lavatsongo hi nhlokomhaka ya nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka ririmi ra Xitsonga. Hi ta lulamisa swivutiso leswi hi nga ta vutisa vanhu hi nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga. Maendlelo lawa ya ku lavisisa ya vuriwa nhloko hliso hi Xitsonga, leswi vulaka leswaku mulavisisi u vutisa vanhu swivutiso. Van Rensburg (2010:178) u hlamusela nhloko hliso hi ndlela leyi landzelaka:

An interview is a systematic collection of specific information obtained through asking a sample of respondents the same questions at a particular point in time.

Ndza tshemba leswaku maendlelo lawa ya ta hi pfuna swinene hikuva hi ku tirhisa wona hi ta kota ku kuma tinhlamuselo hi vuxokoxoko; hi kota ku endla na vuxaka na vanhu lava a hi va vutisa. Leswi swi ta endla leswaku va hi hlamusela va tshunxekile na kona va tsakile na ku kuma tinhlamuselo eka vanhu lava nga kotiki ku hlaya na ku tsala.

1.5.3 Nhlokohliso wo ka wu nga kunguhatiwangi

Nhlokohliso wo ka wu nga kunguhatiwangi i nhlokohliso lowu swivutiso swa wona a swi lulamisiwi loko nhlokohliso wu nga si fika. Leswi swi pfumelela swivutiso ku humelela hi nkarhi lowu vaendli va nhlokohliso va nga ku wu endleni.

Eka muxaka lowu wa nhlokohliso muvutisi kumbe muhlokohlisi u kota ku kuma timhaka ta nkoka leti nga tikombangiki ku va na nkoka eka nhlokohliso wolowo loko wu nga si endliwa. Mukamberiwa (muvutisiwa) wa vutisiwa swivutiso leswi swi n'wi endlaka a nghena eka nhlokomhaka leyintshwa. Thompson (1995:345) u ri:

An unstructured interview is an interview without any set format but in which the interviewer may have some key questions formulated in advance.

Hi ku ya hi Thompson, inthavhiyu yo ka yi nga kunguhatiwanga i inthavhiyu yo pfumala xivumbeko lexi endliweke, kumbe muinthavhiyuwi u va a ri na swivutisonkulu leswi a swi lulamiseke.

1.5.4 Ku hlawula swintsongo leswi ku lavisisiwaka eka swona

Mhaka yin'wana ya nkoka eka ndzavisiso i ku kuma xihlovo xa ndzavisiso. Xihlovo xa ndzavisiso swi vula laha hi nga ta kuma kona mahungu kumbe tinhlamuselo ta swivutiso swa ndzavisiso lowu. Hi Xinghezi ndzavisiso swi vuriwa "*research population and sample*". Van Rensburg (2010:150), u hlamusela "*population*" hi ndlela leyi landzelaka: "*The term population refers to the entire group of persons or set of objects and events the researcher wants to study*".

Mouton (2002:134) yena u hlamusela 'population' hi ndlela leyi:

The term population refers to a collection of objects, events or individuals having some common characteristic that the researcher is interested in studying.

Eka ndzavisiso lowu mahungu ya ta kumeka hi ntumbuluko eka makaya ya vanhu lava hi nga famba hi vulavula na vona. Hi ta tinyika nkarhi wa ku vutisa vanhu vo

hambana eka miganga yo hambanahambana kwala xifundzeni xa Bohlabela, eBushbuckridge, Mpumalanga Province. Eka vulavisisi lebyi xihlovo xa hina xa vulavisisi ku ta va vadyondzisi va swikolo na vanhu va le ka miganga leyi landzelaka: Utah, Eslington, Area A, Mkhuhlu na Crocket Lawn. Vadyondzisi va ta kumeka eka swikolo swa le henhla leswi landzelaka: Manyangani (eManyeleti), Mhlangana (eCottondale), Phulani (eXimhungwe), Makhosana (eMkhuhlu, na Luka (eXimhungwe). Mulavisisi u ta hlawula vanhu lava nga ta tirhisana na yena eka vulavisisi. Mulavisisi u ta tirhisa mahlawulele lawa ya vuriwaka *sampulu ya xikongomelo xo karhi* ku hlawula vanhu lava nga ta va eka vulavisisi. Mahlawulele lawa i ya ku hlawula vanhu hikwalaho ka ntirho lowu va nga ta va na wona eka ndzavisiso (Babbie, 2007). Vanhu lava nga ta hlawuriwa ku va eka vulavisisi (sample) ku ta va 10 wa mathicara(vambirhi hi xikolo), 5 wa vadyondzi va Xitsonga na 20 wa vaakatiko va Vatsonga va miganga leyi vuriweke laha henhla.

1.6 MATIKHOMELE EKA NDZAVISISO

1.6.1 Mpumelelo wo endla ndzavisiso

Nhlonipho eka vulavisisi i mhaka ya nkoka swinene hikuva yi tiyisisa leswaku vanhu vanga chavi ku tikatsa eka ndzavisiso na kona va vulavula ntiyiso va nga chavi nchumu. Babbie (2007:118), Bless na Higson-Smith (2000:100) na Welman, Kruger, na Mitchell (2006:201), va hlamusela leswaku ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu fanele ku landzelela leswi landzelaka: Eka ndzavisiso lowu hi ta landzelela milawu hinkwayo ya vulavisisi. Xo sungula hi ta kombela Yunivesiti ya Limpopo ku hi basisa na ku hi nyika mpumelelo leswaku hi nga endla ndzavisiso, leswi vuriwaka "*ethical clearance*". Hi ta tsala papila hi kombela ku nyikiwa mpumelelo wa ku endla ndzavisiso eka Nhloko ya Xifundza xa Dyondzo xa Bohlabela. Loko hi nga si sungula ndzavisiso hi ta hlamusela na ku kombela vanhu hinkwavo leswaku va tikatsa eka ndzavisiso. Hi nge boheleli na un'we ku ngenela ndzavisiso a nga swi lavi. Hi ta va hlamusela leswaku va pfumeleriwa ku tshika exikarhi ka vulavisisi.

1.6.2 Ku amukela ku va na xiave eka ndzavisiso

Xo sungula vanhu lava tikatsaka eka milavisiso va fanele va hlamuseriwa xikongomelo xa ndzavisiso va nga si pfumela ku tikatsa eka ndzavisiso. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta hlangana na munhu loyi, kutani a nwi hlamusela timhaka hinkwato ta ndzavisiso. Loko mulavisisi a n'wi hlamuserile, u ta n'wi vutisa loko a tsakela ku tikatsa eka ndzavisiso. Eka ndzavisiso lowu, mulavisisi u ta vhakela vanhu lava, a va hlamusela hi ndzavisiso lowu kutani endzhaku a va kombela ku va eka ndzavisiso. Xa vumbirhi, vanhu a va fanelangi va boheleriwa ku va eka a ndzavisiso. Mulavisisi u fanele a pfumelela un'wana na un'wana ku ala loko a nga swi tsakeli, kumbe ku tshika ndzavisiso exikarhi loko a nga ha swi tsakeli. Loko munhu a tikatsa eka ndzavisiso a nga swi tsakeli, u ta vulavula mavunwa eka ndzavisiso wolowo.

1.6.3 Ku hlayisa xihundla eka ndzavisiso

Mhaka yin'wana ya nkoka mulavisisi u fanele a nga boxi mavito ya vanhu, na mavito ya laha va tirhaka kona. Leswi swi na nkoka swinene hikuva swi nga veka vanhu valavo ekhombyeni. Vanyiki va mahungu ya ndzavisiso a va fanelanga ku tiviwa hi vanhu lava nga ta hlaya rhipoto ya ndzavisiso hikuva nkarhi wun'wana va nga va ekhombyeni ra ku biwa, ku dlayiwa hi vanhu kumbe va khomisiwa tingana. Switirho hinkwaswo swa ndzavisiso swi fanele ku khiyeleriwa swi hlayiseka.

1.6.4 Ku hlayiseka ka lava lavisisiwaka

Hi ta va byela leswaku mavito ya vona ya ta va xihundla. Ha tshemba leswaku hi ndlela leyi vanhu lava nga ta tikatsa eka ndzavisiso va ta va va tshunxekile ku nyika vumbhoni kumbe mahungu lawa ya hetisekeke ya ntiyiso. Hi ta tlhela hi va hlamusela leswaku loko va ri eka ndzavisiso lowu a kuna xilo na xin'we lexi nga ta va vangela khombo, ku khoma hi tingana kumbe ku vilela.

1.7 NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa vulavisisi lebyi i ku xopaxopa nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga eka rhijini ya Bohlabela eXifundzeninkulu xa Mpumalanga. Vulavisisi lebyi byi na nkoka swinene eka ku hlulukisa Xitsonga laha Afrika-Dzonga. Mbuyelo wa vulavisisi wu ta humesela erivaleni marito lama humaka eka Xiswati. Vatsonga hi voxwe va ta vona leswaku va nga endla yini hi marito lawa. Leswi swi ta pfula mahlo ya Vatsonga ku vona leswi sivelaka ririmi ra vona ku hlulukuka. Tinxaka hinkwato ti tinyungubyisa hi tindzimi ta vona.

NDZIMA YA 02

MATIMU YA VATSONGA

2.1 MANGHENELO

Eka xiyenge lexi, ku ta hlamuseriwa matimu ya Vatsonga, tindzimi ta Xifundzhankulu xa Mpumalanga na milawu ya tindzimi ta Afrika-Dzonga. Vutivi lebyi nga kona kumbe matsalwa lama nga kona ya hi pfuna ku paluxa ndzavisiso lowu nga kona, ku avelana na vahlayi mimbuyelo ya milavisiso leyi fambelanaka na ndzavisiso lowu na ku nyika masungulo lamanene ya ndzavisiso.

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga. Xana nkucetelo lowu wu sungurile rini? Hikwalaho ka yini Xitsonga xi kandziyeriwa hi Xiswati? Xana Maswati na Vatsonga va tumbulukile ndhawu yin'we xana? Xana Soshangana a a ri Muswati xana? Matimu ya Vatsonga ya ta hi pfuna ku hlamula swivutiso leswi na swin'wana swo tala mayelana na nkucetelo na ku kandziyeriwa ka Vatsonga hi Xiswati endhawini ya Bohlabela. Xo sungula hi ri khanimambo eka vanhu hinkwavo lava tsaleke na ku hlayisa matimu ya Vatsonga. Junod (1977:21) un'wana wa vatsari va matimu ya Xitsonga, u vurile leswaku:

Vatsonga va katekile ku tlula tinxaka timbe ta va Afrika, hikuva swa vona swo tala a swi lahlekangi, swa ha ri kona. Vatsonga va le vuxeni, laha ririmi ra vona ri nga tumbuluka kona va ve ni njombo ya ku tiviwa hi vafundhisi vambhirhi va kereke ya Varhoma, va ntlawa wa va Jesuits, lava fikeke eNyembana hi lembe ra 1650, ku tisela vanhu va tiko mahungu lamanene, yi nga Evangeli ya Yesu Kriste. Vafundhisi lava a va dyondzile swinene, kutani va tsarile mapapila lama hlamuselaka swin'wana swa risima ehenhla ka Vatsonga vakhale lava va va kumeke.

Marito lawa ya komba leswaku matimu ya Vatsonga ya hanya na kona ya tshembeka. Junod u hlamusela nakambe leswaku matimu ya ku fika ka Maputukezi evuxeni bya Afrika, ya khomile matimu ya Vatsonga. Mufambisi wa tingalava leti nga fika eMozambique hi lembe ra 1497, hi khisimusi yena Vasco Da Gama, u tsarile buku a hlamusela swa masiku hinkwawo ya riendzo ra yena na leswi a hanyisa swona na Vatsonga lava a va kumeke eMozambique. Nakambe Mufundhisi Frei Joao Dos Santos, u tsarile buku hi lembe ra 1609, leyi hlamuselaka swo tala hi matimu ya Vatsonga eNyembana. Un'wana loyi a nga tsala matimu ya Vatsonga i H.A.Junod (Junod, 1977:22) loyi a tsaleke matimu ya Vatsonga eka buku ya *"The life of a South African tribe."*

2.2 Xana Vatsonga va huma kwihi?

Xana Vatsonga va huma kwihi? Xana hikwalaho ka yini ririmi ra vona ri kandziyeriwa hi XiSwati xana? Khale ka khaleni, Vatsonga a va kumeke eDzongeni ra tiko ra Mozambique. Matimu ya hlamusela leswaku Vatsonga a va tshama eSt. Lucia Bay eMozambique hi malembe ya va 1250 (Junod, 1977:31). Hi lembe ra 1497, hosi ya le Portugal, yena Dom Manuel u rhumerile tinhenha ta yena hi tingalava ku ya pfula tindlela letintshwa ta ku fika ematikweni lama nga si tiviwaka. Ku hlawuriwile Vasco Da Gama ku va mufambisi wa vona. Loko Vasco Da Gama a fikile eMozambique, u hlanganile na tihosi ta Vatsonga endhawini leyi vuriwaka Nyarimi (Inharime), a vumba vuxaka lebyinene na vona (Junod, 1977:31). Vasco Da Gama u kumile leswaku vanhu lava a va kumeke kona a va ri na tintswalo swinene lava tsakelaka vanhu van'wana. Vanhu lava a va kumeke kona a va phokotela na mandla ku komba ku tsaka ka vona. Hikwalaho ka tintswalo ta Vatsonga eka tiko leri a va ri kona, swi endlile leswaku va thya tiko leriya vito ro sungula ra Mozambique ku nga, *"Tiko ra vanhu lavanene."*

Matsalwa ya Perestrello (Santa Bento, 1554), Diogo de Couto (Santa Thome, 1589) ya hlamusela leswaku VaRonga a va tshama exikarhi ka Maputo na St. Lucia Bay hi lembe xidzana ra vu16 (16th Century). Matsalwa lawa ya boxa mavito ya tihosi to fana na vaNgomane, Nyaka, Mpfumo, Lebombo (Livombo), Manyisa na Tembe. Mavito lawa ya ha ri kona na sweswi. Matsalwa ya Maputukezi ya humesela

erivaleni leswaku hi lembe xidzana ra vu16, Vatsonga (VaRonga) a va tele swinene ku tlula Vangoni. Ku vuriwa leswaku tihosi to fana na Nyaka and Tembe a va ri tihosi ta matimba swinene ku sukela eDelagoa Bay eN'walungu ku ya eSt. Lucia Bay edzongeni ku ya fika etintshaveni ta Lebombo. Eku sunguleni Vatsonga a va tshamile ku suka eSt.Lucia Bay, eN'walungu wa KwaZulu-Natal, ku ya fika enambyeni wa Save eMozambique. Ndhawu ya Vatsonga a yi katsa tindhawu ta N'walungu wa KwaZulu-Natal, Swaziland, Mpumalanga, Kruger National Park na Dzonga-N'walungu wa Zimbabwe.

Hi nkarhi wa Mfecane hi lembe xidzana ra vukaye, Vatsonga vo tala a va akile exikarhi ka tiko ra Mozambique (Jenkins, 2011). Soshangana loyi a ri ndhuna yaTshaka, eka Zulu u hlaserile Vatsonga, a vumba vuhosi byaka Gaza. Endzhaku ka Soshangane, n'wana wa yena Muzila u tekile vuhosi. Muzila u landzeriwile hi Nghunghunyane, loyi a nga khomiwa a pfalleriwa ekhotsweni hi Maputukezi eMandlakazi hi 1895. Hi malembe ya va 1835 va ka Nkuna, Valoyi, Mavundza na Rikhotso va sukile Mozambique va kongoma eTransvaal eAfrika-Dzonga, va ala ku va hansi ka Soshangane. Va ka Maluleke vona va sukile Mozambique hi ku chava Soshangane va ya tshama laha sweswi ku nga Kruger National Park. Van'wana Vatsonga va sukile Mozambique na muhloti wa Muputukezi, Juwawa, va kongoma eTransvaal, eAfrika-Dzonga, eAlbasini, kusahani na laha ku nga na doroba ra Makhado sweswi. Va akile mfumo wa Xipilongo lowu a wu ri wa Magwamba. Hi lembe ra 1850 Muzila n'wana Soshangane u balekele eXipilongo hikwalaho ka nyimpi ya yena na makwavo Mawewe. Hi 1861 Muzila u tlhelele eMozambique ku ya lwa na makwavo Mawewe, loyi a nga n'wi hlula a balekela Swaziland. Muzila u fumile ku fika lembe ra 1884 loko a lova. N'wana wa yena Nghunghunyane u tekile vuhosi kutani a ya tshama eBileni hi 1889. Hi 1861 ku vile na nyimpi exikarhi ka Muzila na Maputukezi kutani va n'wi khoma. Ndhuna ya yena ya nyimpi Magigwana Khosa u yisile nyimpi emahlweni ku fika hi lembe ra 1897 loko a dlayiwa eMapulangweni. Hi loko vanhu hinkwavo vaMuzila va rhuhela eAfrika-Dzonga eBohlabela. Loko va fika eAfrika-Dzonga, va kumile Vatsonga van'wana lava se a va tshama eAfrika-Dzonga, vo fana na va ka Nkuna, Valoyi, na Magwamba lava a va tshama eTzaneen, Giyani, na Malamulele.

2.3 Ririmi ra Xitsonga

Xana ririmi ra Xitsonga ri sungurile rini na kona hi vamani? Junod (1977:47) u hlamusela leswaku hi malembe ya va1500 ku fika 1600 eN'walungwini wa Mozambique ku sukela eSanta Lucia ni le tikweni hinkwaro, a ku vulavuriwa ririmi leri ku nga huma Xichangana-XiTsonga xa hina eka rona, hi marhavi lamanyingi ya xona. Vatsonga-Machangana a va ri na mavulavulele yo hambana ku ya hi tindhawu leti a va tshama eka tona. Van'wana a va vulavula Xintshwa, Xironga, Xitonga, na Xicopi. Junod u hlamusela nakambe leswaku ku sukela malembe ya 1550 na 1600, Xikalanga na Xinyayi swi sungurile ku tisa marito mantshwa eka Xitsonga xa le Nyembane, laha XiTsonga a xi sungula ku amukeriwa hi vanhu lavo tala. Kutani kusukela enkarhini wolowo ririmi leri a ri vulavuriwa ematikweni ya N'wanedzi ni le Rhodesia, ku ya fika eSave lonkulu, ni le Dzongeni eSanta Lucia, a ri hlanganisa Varonga, Vantshwa ni VaTsonga. Ri kurile, ri nava ri funengeta tiko hinkwaro hi ku amukela vo tala va le handle, va hundzuka Vatsonga hi ririmi, vo fana na Vanyayi, Vakalanga, VaLenge, Vangoni, na vaNdzawu (Junod, 1977:51). Namuntlha Xichangana-XiTsonga xi vulavuriwa hi vanhu lavo tala eMozambique, eAfrika-Dzonga ni le Zimbabwe.

Junod (1977:38) u hlamusela leswaku tindzimi ta Vatsonga-Machangana ti nga avanyisiwa hi tindzin'wana leti landzelaka:

- Xihlengwe kumbe Xitshwa lexi a xi vulavuriwa ekusuhi na milambu ya Limpopo na Save eMozambique na le Zimbabwe.
- Xinhlangu lexi a xi vulavuriwa eSwaziland, Mpumalanga, Kruger National Park, milambu ya Sabie na Nkomati eMozambique.
- Xirhonga lexi a xi vulavuriwa ekusuhi na milambu ya Sabie na Nkomati.
- XiN'walungu lexi a xi vulavuriwa ekusuhi na milambu ya Limpopo na Olifants eMozambique.
- Xitshwa lexi a xi kumeka elnhambane eMozambique.
- XiXika lexi axi vulavuriwa eN'walungu-vuxa bya nambu wa Nkomati.

2.3.1 Nkatsakanyo

Matimu ya Vatsonga-Machangana ya hlamusela leswaku Vatsonga a va tshamile khale eMozambique va fumiwa hi tihosi ta vona, va vulavula Xitsonga. Endzhaku ku fikile Soshangana loyi a ri ndhuna ya Tshaka. U fikile a lwa na VaTsonga a va hlula. Vanhu va Soshangane va vuriwa Machangana nakona a va vulavula Xichangana. Tindzimi leti ti tirhisiwile eMozambique na le Afrika-Dzonga ku fikela sweswi. VaTsonga na Machangana va tshame swin'we va hundzuka rixaka rin'we, leri namuntlha ri vitaniwaka hi Vatsonga-Machangana. Sweswi Vatsonga-Machangana va kumeka eMozambique, Swaziland, Zimbabwe na le Afrika-Dzonga laha a ku ri Gazankulu. Hi lembe ra 1994, ndhawu ya Gazankulu yi hlanganyisiwile na tindhawu tin'wana ta Afrika-Dzonga.

2.4 TINDZIMI TA XIFUNDZHANKULU XA MPUMALANGA

EAfrika-Dzonga ku vulavuriwa tindzimi to tala swinene kambe tindzimi ta ximfumo i khumen'we ntsena. Tindzimi leti i Xitsonga, Sepedi, IsiZulu, IsiXhosa, SeSotho, IsiNdhebele, IsiSwati, Tshivenda, Setswana, Afrikaans na English (South Africa Tours and Travel, 2005). Eka tindzimi leti, Xinghezi hi rona ririmi leri vulavuriwaka ngopfu etihofisini na le ka mabindzu. Ririmi ra Xinghezi hi rona ri twisisiwaka hi vanhu vo tala swinene ku tlula tindzimi tin'wana. EAfrika-Dzonga ku na mitlawa minharhu ya tindzimi ta Afrika. Ntlawa wo sungula i Xingoni (Nguni), lowu katsaka Xizulu, Xixhosa, Xindhebele, Xiswati. Ntlawa wa vumbirhi i wa Xisotho, lowu katsaka, Xisotho, Xipedi na Xitswana. Ntlawa wa vunharhu i wa tindzimi leti nga ri ki na vuxaka na tindzimi tin'wana ta Afrika-Dzonga. Tindzimi leti ti katsa Xitsonga, Xivhenda, Afrikaans na English. Empumalanga kona ku na tindzimi ta Xitsonga, Xiswati, Xindhebele, Xizulu, Xipedi, English na Afrikaans. Leswi nga ta landzela i ku hlamuseriwa ka tindzimi ta le Mpumalanga hi rin'we rin'we.

(a) Xitsonga

Vatsonga va tile eAfrika-Dzonga khale, va ta tshama ekusuhi na nambu wa Limpopo (Republic of South Africa, 2011:23). Ririmi ra Xitsonga ri vulavuriwa ngopfu eka swifundzhankulu swa Limpopo na Mpumalanga. Ririmi ra Xitsonga ri vulavuriwa hi vanhu vo ringana 4.4% eAfrika-Dzonga hinkwayo, kasi lava vulavulaka eririmi leri eka Xifundzhankulu xa Mpumalanga va ringana 10.4%. Ririmi ra Vatsonga ri nga avanyisiwa hi tindzin'wana leti landzelaka: Xihlengwe , Xinhlanganu, Xirhonga, Xin'walungu na Xitshwa.

(b) Xiswati

Xiswati i ririmi ra rixaka ra Maswazi. Ririmi ra Xiswati ri vulavuriwa ngopfu eMpumalanga, kususani na ndzelekano wa Mozambiki . Rixaka ra Maswazi ri huma eKwaZulu-Natal. Va sukile kona va ya tshama eSwaziland. Van'wana va sukile va ya eAfrika-Dzonga. Ririmi ra Xiswati ri vulavuriwa hi vanhu vo ringana 2.7% ya vanhu va Afrika-Dzonga. Maswazi lama ya vulavulaka Xiswati eMpumalanga ya ringana 27.7% (Republic of South Africa, 2011:23).

(c) Xindhebele

Xindhebele i ririmi ra Mandebele. Mandebele va wela eka rixaka ra Xingoni. Mandebele va huma va ri eKwaZulu-Natal kutani va ta eTransvaal. Mandebele va tiveka hi ku rhandza ku khavisa swilo swo hambanahambana swo fana na tindlu, rhandza mpahla ya xintu na ku rhandza ku tirhisa vuhlalu. Xindebele xi vulavuriwa eLimpopo, Mpumalanga, Gauteng, eka madoroba ya Mokopane, Polokwane, Pretoria, Bronkhorstspuit, Middleburg, Witbank, Delmas, Standerton, Marble Hall, Groblersdal, Hendrina, Belfast na Bethal. Xindhebele xi vulavuriwa hi vanhu vo ringana 1.6% eAfrika-Dzonga (Republic of South Africa, 2011:23).

(d) Xisuthu xa N'walungu

Xisuthu xa N'walungu i rin'wana ra tindzimi ta xifundzhankulu xa Mpumalanga. Ririmi leri ri vulavuriwa na le Limpopo na Gauteng (Republic of South Africa, 2011:23). Xisuthu xa N'walungu xi vulavuriwa hi vanhu vo ringana 9.3% ya vanhu va le Mpumalanga.

(e) Xibunu

Xibunu i ririmi rin'wana leri vulavuriwaka eka Xifundzhankulu xa Mpumalanga. Ririmi ra Xibunu ri na timitsu ta rona eka Valungu lava nga ta laha Afrika-Dzonga hi lembe ra 1652, ku nga Jan Van Riebeeck na vanhu va yena. Eku sunguleni ririmi leri a ri vuriwa Cape Dutch. Endzhaku ririmi leri ri hundzukile ri va Xibunu leri a ri ri ra Ma-Afrikander. Hi lembe ra 1925 Xibunu xi endliwile ririmi ra ximfumo. Xibunu xi vulavuriwa hi Ma-Afrikander, MaColorerd na Vantima vantsongo. Xibunu ri vulavuriwa hi 13.3% ya vanhu va Afrika-Dzonga (Republic of South Africa, 2011:23).

(f) Xinghezi

Ririmi rin'wana leri vulavuriwaka eka Xifundzhankulu xa Mpumalanga i Xinghezi. Xinghezi xi vulavuriwa ngopfu eAfrika-Dzonga. Xinghezi xi endliwile ririmi ra ximfumo hi lembe ra 1822. Hi 1910 Xinghezi xi endliwile ririmi ra ximfumo eCape Colony. Namuntlha Xinghezi hi rona ri tshikilelaka tindzimi tin'wana eAfrika-Dzonga. Xinghezi xi vulavuriwa hi vanhu vo ringana 8.2% wa vanhu va Afrika-Dzonga (Republic of South Africa, 2011:23).

(g) Xizulu

Xizulu i ririmi ra vanhu lava nga tala ngopfu ku tlula tinxaka hinkwato ta Afrika-Dzonga, lava tekeke vito ra hosi ya vona ku sukela hi malembe xidzana ya khume-tsevu. Hi malembe ya va 1900 hosi Chaka u kurisile rixaka ra Mazulu hi tindlela to hambana ku fana na ku hlula etinyimpini. Hosi ya vona sweswi i Goodwill Zwelithini.

Xizulu xi fambelana na Xixhosa. Ririmi ra Xizulu ri vulavuriwa eka swifundzhankulu hinkwaswo swa Afrika-Dzonga, kambe va tele ngopfu eKwaZulu-Natal. Ririmi ra Xizulu ri vulavuriwa hi vanhu vo ringana 23.8% eAfrika-Dzonga hinkwayo, kasi ri vulavuriwa hi vanhu vo ringana 24.1% eka Xifundznkulu xa Mpumalanga (Republic of South Africa, 2011:23).

2.5 MILAWU YA TINDZIMI YA AFRIKA-DZONGA

Afrika-Dzonga, tani hi matiko man'wana yina milawu ya tindzimi, leswi vuriwaka "language policy" hi Xinghezi. Vumbiwa bya Africa-Dzonga (1996) byi hlamusela milawu ya tindzimi hi ndlela leyi landzelaka:

Language policy is language planning, usually by a government or government agency, concerning choice of national or official language(s), ways of spreading the use of a language, spelling reforms, the addition of new words to the language, and other language problems. Through language planning an official language policy is established and or implemented.

Nhlamuselo ya Richards yi boxa leswaku nawu wa ririmi i pulani ya mfumo leyi hlamuselaka tindzimi ta ximfumo ta tiko na ndlela ya ku hluvukisa tindzimi hinkwato ta tiko. Vanhu hinkwavo va bohiwa ku landzelela nawu wa tindzimi. EAfrika-Dzonga milawu ya tindzimi yi sungurile khale. Etikweni ra hina ririmi ri vile xiphiqo lexikulu eka vanhu, ngopfungopfu eswikolweni, emitirhweni, etikerekeni na le swikolweni. I khale Vantima va Afrika-Dzonga va vilela hi ku tirhisa tindzimi ta vona eka tindhawu to hambanahambana. Xiphiqo xa tindzimi eAfrika-Dzonga xi sungurile loko ku fika Valungu va ku huma eHolland lava vuriwaka "Ma-Dutch" (Mestrie, 2002:13). Loko Ma-Dutch va fika eKapa, eAfrika-Dzonga, va kumile Ma-Khoisana na Vantima van'wana. Ririmi ra Xi-Dutch ri endliwile ririmi ra ximfumo eCape Colony (Lemmer & Van Wyk, 2010:227). Hinkwavo vanhu va le Kapa a va boheka ku vulavula Xi-Dutch lexi endzhaku ka nkarhi xi nga hundzuka Xibunu. Hi 1806 Cape Colony yi tekiwile hi Manghezi lava na vona va nga endla Xinghezi xi va ririmi ra ximfumo na ku dyondza hi rona eswikolweni (Lemmer & Van Wyk, 2010:227).

Ku sukela hi 1948 Xibunu na Xinghezi swi endliwile tindzimi ta ximfumo na ta ku dyondza hi tona eswikolweni. Tindzimi hinkwato ta Vantima a ti nga tekeriwi enhlokweni. Endzhakunyana, hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu, tindzimi ta Vantima ti pfumeleriwile eswikolweni swa le hansi ntsena. Hi 1953 nawu lowu vuriwaka “Bantu Education Policy Act of 1953” wu endlile leswaku ku dyondza hi ririmi ra manana swi va xiboho eka vanhu hinkwavo eAfrika-Dzonga. Leswi swi endlile leswaku Vantima va dyondza tindzimi tinharhu (Lemmer & Van Wyk, 2010:227). Hi malembe ya va 1970 mfumo wu hundzuluxile nawu wa tindzimi eAfrika-Dzonga, wu endla leswaku ku tirhisiwa tindzimi ta Xibunu na Xinghezi ntsena hi ku ringana eswikolweni. Tindzimi ta Vantima ti tshikileriwile swinene hikuva a ti nga tirhisiwi eka tindhawu to hambanahambana ku fana na le tihubyeni, eswikolweni na tihofisini. Hi 1974 mfumo wu bohile leswaku Mathematics na Social Studies swi dyondziwa hi Xibunu ntsena. Leswi hi swona swi nga vanga nyimpi ya vana va xikolo leyi nga va eSoweto hi 1976. Ku sukela hi 1991 ku hlawula ririmi ro dyondza hi rona swi vekiwile emavokweni ya tikomiti ta swikolo eka swikolo hinkwaswo swa Vantima. A va pfumelerilwa ku hlawula eka ririmi ra Xintima, Xinghezi kumbe Xibunu. Leswi nga hlamarisa hi loko Vantima hinkwavo va hlawurile ku dyondza hi Xinghezi ku sukela eka lembe ra vumune exikolweni (Lemmer & Van Wyk, 2010:227).

Ku sukela eku sunguleni nawu wa tindzimi eAfrika-Dzonga a wu lawuriwa hi tipolitiki ku nga ri madyondzele lamanene. Vantima va Afrika-Dzonga, va hlawurile ku dyondza hi Xinghezi hikuva a va ehleketa leswaku mfumo wa nkarhi wolowo a wu lava ku yisa dyondzo ya Vantima ehansi (Lemmer & Van Wyk, 2010:229). Xin'wana, Vantima a va ehleketa leswaku tindzimi ta Xintima a ti si kula ku ringana ku tirhisiwa eka sayense na thekinoloji (Behr, 1980:1770). Lembe ra 1994 ri tisile ku cinca swinene eAfrika-Dzonga, ku katsa na matirhiselo ya tindzimi. Xilo lexikulu xo sungula a ku ri Vumbiwa lebyi nga humesiwa hi 1996. Mfumo wa vandla ra tipolotiki ra African National Congress wu dlayile ku kandziyeriwa ka tindzimi ta Vantima eAfrika-Dzonga, hi ku humesa nawu wa tindzimi totala eAfrika-Dzonga leswi hi Xinghezi va nge i “*Multilingual Language Policy*” (Madiba, 2005). Vumbiwa lebyintshwa bya Mfumo wa Afrika-Dzonga wu lava leswaku ku vana mfumo wa vanhu hi vanhu leswi vuriwaka “*democracy*” hi Xinghezi, ndzingano, vutihlamuleri, na ku endla leswaku vanhu va tiko va tirhela tiko (Republic of South Africa, 1996). Mafambiselo ya

dyondzo va Afrika-Dzonga na wona ya khumbekile na ku cinca ku landza leswi humelelaka etikweni. Ku tumbuluxiwile mafambiselo ya dyondzo lamantshwa lawa ya fambelanaka na xidemokrasi na ndzingano wa vanhu (Squelch 2000:137). Xin'wana xa ku cinca loku nga humelelela i ku va mfumo wu tinyiketile ku hluvukisa tindzimi hinkwato ta Afrika-Dzonga. Hi nga twisisa swinene swiphiqo leswi nga kona eka tindzimi ta Afrika-Dzonga loko hi hlaya nawu wa tindzimi ta Afrika-Dzonga

2.5.1 Vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga (1996) na nawu wa tindzimi ta Afrika-Dzonga

Vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga byi endlile leswaku tindzimi hinkwato ta Vantima va Afrika-Dzonga ti va tindzimi ta ximfumo (official languages). Kusakela hi lembe ra 1996, tindzimi ta ximfumo ta Afrika-Dzonga a ku riAfrikaans, English, IsiSwati, Isindebele, IsiZulu, IsiXhosa, seSotho, Xisuthu xa N'walungu, Setswana, Tshivenda and Xitsonga. Ku ya hi xiyenge xa 3(4)(m) xa "National Education Policy Act, 1996 (Act 27 of 1996)" xa Vumbiwa lebyintshwa bya Afrika-Dzonga, ndhavuko wa vanhu va Afrika-Dzonga i wa nkoka swinene, i rifuwo ra tiko na swona wu fanele ku hlayisiwa swinene. Mfumo wa-Afrika Dzonga wu tinyiketa ku hlayisa ndhavuko wa Afrika-Dzonga, ku hlonipha, ku hlayisa na ku hluvukisa tindzimi hinkwato ta Afrika-Dzonga, leswi katsaka na ririmi ra vanhu lava nga koteki ku vulavula na ku tirhisa tintiho, leswi vuriwaka "*sign language*" hi Xinghezi. Ku ya hi Vumbiwa bya Afrika-Dzonga, mfumo wu tinyiketa ku aka tiko leri nga languteki muhlovo wa munhu. Vumbiwa bya Afrika-Dzonga (Republic of South Africa, 1996) byi ri:

The government is also committed to building a non-racial nation in South Africa, facilitating communication across the barriers of colour, language and region and creating respect for languages other than one's own.

Leswi swi vula leswaku Vumbiwa bya Afrika-Dzonga byi lava leswaku tindzimi hinkwato ti hloniphiwa na kona ririmi a ri pfumeleriwi ku tshikilela rin'wana ririmi. Vumbiwa bya Afrika-Dzonga hi byona byi nga va masungulo ya nawu wa tindzimi. Nawu wa tindzimi wa Afrika-Dzonga i xiphemu xa Vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga. Ku ya hi xiyenge xa 3 (4)m xa nawu wa National Education Policy Act, 1996

(Act 27 of 1996), *xikongomelo xa nawu wa tindzimi lowu vuriwaka xi hlamuseriwa hi ndlela leyi landzelaka:*

- To promote full participation in society and the economy through equitable and meaningful access to education,
- To establish multilingualism as an approach to language in education,
- To promote and develop all the official languages,
- To support the teaching and learning of all other languages required by learners and
- To develop programmes for the redress of previously disadvantaged languages.

Leswi swi hlamusela leswaku Nawu wa Tindzimi wa Afrika-Dzonga wu lava leswaku vanhu hinkwavo va kuma dyondzo ya xiyimo xa le henhla hi ku ringana, tindzimi hinkwato ti hlukisiwa tani hi tindzimi ta ximfumo, ku pfuna ku dyondzisa na ku dyondza tindzimi hinkwato na ku susa hinkwaswo swa khale leswi a swi endla leswaku tindzimi ta Vantima ti nga hlukisiwa. Xiyenge xa Vumbiwa lexi hlamuselaka swinene nawu wa tindzimi xi kumeka eka papila ra 14 ra Vumbiwa, lexi hlayekaka hi ndlela leyi landzelaka:

“Everyone has a right to receive education in the official language of his or her choice in public educational institutions where that education is reasonably practicable”.

Leswi swi hlamusela leswaku munhu un’wana na un’wana u na mfanelo ya ku kuma dyondzo eAfrika-Dzonga hi ririmi leri a lavaka rona yena n’wini nakona exikolweni lexi a xi lavaka yena n’wini. Vumbiwa byi lava ku yimisa kumbe ku sivele ku kandziyeriwa ka tindzimi tin’wana hi tindzimi ta Xibunu na Xinghezi. Loko hi hlaya xiyenge xa 9 (3) xi vula leswaku ku kandziyeriwa ka vanhu hi tindzimi ta vona swa herisiwa eAfrika-Dzonga nakona ndhavuko na vukhongereri bya vanhu swa hloniphiwa swinene. Tindzimi hinkwato ta Afrika-Dzonga ti fanele ku khomiwa ku ringana.

Hambi loko hi ri na Vumbiwa byo xonga swonghasi, ha ha ri na swiphiso swo tala swa matirhiselo ya tindzimi. Xo sunguala hi na xiphiso xa ku dyondzisiwa hi tindzimi ta Xibunu na Xinghezi ntsena eswikolweni. Tindzimi ta Xintima a ti tirhisiwi ku dyondzisa hi tona eswikolweni. Leswi swi vula leswaku nawu wa tindzimi lowu nga

kona a wu landzeleriwi hi ku hetiseka hikuva Xinghezi xa ha kandziyela tindzimi ta Xintima eAfrika-Dzonga. Lexi hlamarisaka hi leswaku Vantima va Afrika-Dzonga a va rhandzi ku dyondza hi tindzimi ta Xintima, kambe va rhandza ku dyondza hi Xinghezi. Mfumo wu humesile na nawu wun'wana wa tindzimi, lowu vuriwaka **South African Schools Act Number 84 of 1996**.

2.5.2 Nawu wa tindzimi lowu nga eka South African Schools Act Number 84 of 1996

Nawu wa dyondzo wa Afrika-Dzonga, lowu vuriwaka "The South African Schools Act Number 84 of 1996" wu humesiwile hi Ndzawulo ya Dyondzo hi 1996. Nawu lowu na wona wu lawurile madyondzelo ya tindzimi ta Afrika-Dzonga. Ku ya hi nawu lowu vana hinkwavo va le swikolweni swa le hansi eka ntlawa wo sungula ku ya fika eka ntlawa wa vumbirhi va fanele ku dyondza ririmi rin'we ntsena. Kusukela eka ntlawa wa nharhu ku ya ehenhla va ta dyondza tindzimi timbirhi na kona mikarhi ya ku dyondza tindzimi leti yi fanele yi fana. Eka ntlawa wo sungula ku ya fika eka ntlawa wa mune, vana va ta pasa ntsena loko va pasile ririmi rin'we na Mathematics. Ku sukela eka ntlawa wa khume ku ya fika eka ntlawa wa khumembirhi, vana va fanele ku pasa tindzimi timbirhi. Nawu wun'wana lowu nga lawula tindzimi wu vuriwa "**Norms and Standards Act of 1998**".

2.5.3 Nawu wa “Norms and Standards Act of 1998”

Nawu wa “Norms and Standards Act of 1998” wu pasisiwile hi 1998 ku seketela milawu yin’wana ya tindzimi. Swikongomelo swa nawu lowu i ku:

- Hluvukisa tindzimi hinkwato ta Vantima eswikolweni tanihi laha Vumbiwa bya Afrika-Dzonga byi hlamuselaka hakona.
- Ku biyelela timfanelo ta ririmi ku vulavula ta munhu un’wana na un’wana.
- Ku hluvukisa tindzimi ta Afrika-Dzonga hi ku endla leswaku Afrika-Dzonga ri va tiko ra tindzimi to tala.
- Ku hluvukisa tindzimi ta Afrika-Dzonga leti a ti kandziyeriwile swinene ku fana na Xitsonga.

Ku ya hi nawu wa Norms and Standards Act of 1998, mutswari hi yena a byarhaka timfanelo ta ririmi ta n’wana wa yena lontsongo. Loko vana va kurile va fanele va tihlawulela ririmi hi voxe. Nawu wa Norms and Standards Act of 1998 wu lava na leswaku va School Governing Body va hlamusela swinene leswi va nga ta hluvukisisa xiswona tindzimi to tala eswikolweni swa vona. Nawu lowu wu hlamusela leswaku ririmi lerintshwa ri nga nghenisiwa eka tintangha ta 1 ku fika eka 6 loko ku ri na vana va 40 eklasini, kasi eka tintangha 7 ku fika 12, loko ku ri na vana va 35 eklasini. Leswi swi endleriwa leswaku tindzimi hinkwato leti a ti kandziyeriwile hi nkarhi wa xihlawuhlawu ti hluvukisiwa. Loko tinhlayo ta vana ti ri ehansi ka leti vuriweke laha henhla, vafambisi va xikolo va fanele va tivisa Ndzawulo ya Dyondzo eka Xifundzhankuku xexo hi mhaka leyi. Ndzawulo ya Dyondzo ya Xifundzhankulu xexo yi ta va hlamusela leswi va faneleke ku hloniphisa swona tindzimi ta vana volavo. Ndzawulo ya Dyondzo ya Xifundzhankulu xa Mpumalanga yona yina milawu ya yona ya mafambiselo ya ku dyondza tindzimi. Nawu wa kona wu vuriwa “Mpumalanga **Provincial languages Act 3 of 2014**”.

2.5.4 Nawu wa tindzimi wa Xifundzhankulu xa Mpumalanga (Mpumalanga Provincial languages Act 3 of 2014)

Mpumalanga na yona ku fana na swifundzhakulu swin'wana swa Afrika-Dzonga swi nyikiwile matimba ya ku tifambisa, kambe na yona yi le hansi ka mfumo wa le xikarhi. Nawu wa "Mpumalanga Provincial languages Act 3 of 2014" wu humesiwile hi 1998 wu tlhela wu antswisiwa hi 2001. Nawu lowu wu fambelana na Vumbiwa bya Afrika-Dzonga na nawu wa "*South African Schools Act Number 84 of 1996*". Swikongomelo swa nawu lowu i:

- ku paluxa tindzimi ta ximfumo ta xifundzhankulu xa Mpumalanga;
- Ku hlonipha tindzimi hinkwato leti vulavuriwaka eMpumalanga;
- Ku hlawula komiti ya tindzimi leyi nga ta vona leswaku nawu lowu wa landzeleriwa.

Nawu wa tindzimi wa Mpumalanga wu hlonipha milawu hinkwayo ya tindzimi ya mfumo wa le xikarhi na leswaku eAfrika-Dzonga ku na khumen'we wa tindzimi ta ximfumo. Tindzimi ta ximfumo ta Mpumalanga i xindhebele, Xiswati, Xinghezi naXipedi, Afrikaans. Leti hi tona tindzimi leti vulavuriwaka eMpumalanga. Hambiswiritano, munhu un'wana na un'wana wa pfumeleriwa ku tirhisa ririmi leri a ri tsakelaka eka leti ta khumen'we ta ximfumo eAfrika-Dzonga. Munhu un'wana na un'wana u na mfanelo ya ku vulavurisiwa na ku pfuniwa hi ririmi ra yena. Epalamendhe ya Mpumalanga, vanhu va pfumeleriwa ku vulavula ririmi rihi na rihi eka leti ta khumen'we ta Afrika-Dzonga. Milawu hinkwayo leyi pasisiwaka epalamendhe ya Mpumalanga yi tsariwa hi tindzimi timbirhi ntsena, ku nga XiSwati na Xinghezi.

2.5 NKATSAKANYO

Ndzavisiso lowu wu lavisisa nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka ririmi ra Xitsonga eka rhijini ya Bohlabelo. Tibuku leti hlayiweke tikombisa leswaku tindzimi i ndzhaka ya rixaka rin'wana na rin'wana. EAfrika-Dzonga ku na milawu leyi sivelaka ku tshikileriwa ka tindzimi tin'wana. Leswi swi endleriwa ku hluvukisa tindzimi hinkwato ta le Afrika-Dzonga.

NDZIMA YA 03

3. MAVITO LAWANA YA TIRHISIWAKA HI VATSONGA YA SISWATI

3.1 MANGHENELO

Ndzima ya vumbirhi a yi hlamusela hi nkucetelo wa tindzimi eka tin'wana, matimu ya Vatsonga, tindzimi ta Afrika-Dzonga na milawu ya tindzimi ya Afrika-Dzonga leyi sivelaka ku kandziyeriwa ka tindzimi hi tin'wana. Eka ndzima leyi ku kombisiwa mavito ya siSwati lawa ya tirhisiwaka ematshan'wini ya mavito ya Xitsonga.

3.2 MAVITO NA MARITO YA SISWATI

3.2.1 MAVITO YA VANHU

Vana vo tala eBohlabela va thyiwa mavito ya Siswati ku tlula ya Xitsonga. Xikombiso:

ISISWATI	XITSONGA
1. Siphiwe	Tinyiko
2. Njabulo	Ntsako
3. Qhawe	Nghwazi
4. Ndumiso	Ndzunisa
5. Siyabonga	Khensani
6. Themba	Tshemba
7. Dumisani	Dzunisani
8. Thulani	Miyelani
9. Munhle	Nsaseko
10. Bunhle	Nsaseko
11. Thando	Rhandzu
12. Siphoh	Nyiko
13. Mandla	Matimba
14. Zamani	Ringetani

15. Thandeka	Rhandzeka
16. Zodwa	Hinkwaswo
17. Soyaphi	Hi ta ya kwihi?
18. Musa	Tintswalo
19. Nomathemba	N'wa ku tshembeka
20. Simemo	Xirhambo
21. Mpendulo	Nhlamulo
22. Nikiwe	Nyikiwe
23. Tholaphi	U kumiwa kwihi?
24. Luzile	Lahlekeriwile
25. Ntokozo	Ntsako
26. Zandile	Andzani
27. Jabulile	Tsakile
28. Nosizi	N'wa ntwelavusiwana
29. Sizi	Ntwelavusiwana
30. Bekani	Langutani
31. Nhlanhla	Nkateko
32. Sibongile	Hi khensile

3.2.2 MAVITO YA TINDHAWU

Ku na tindhawu to tala leti tirhisiwaka kumbe laha ku tshamaka Vatsonga vo tala, kambe ti thiyiwile mavito ya siSwati laha Bohlabela. Xik: hi to kombisa vito ra ndhawu, leswi ri vulaka swona na vuhosi lebyi ndhawu leyi yi kumekaka kona.

NDHAWU	LESWI YI VULAKA SWONA	VUHOSI
1. Bodlhidlala	Ku rila ndlala	Hosi Nxumalo
2. Landela	Landzela	Hosi Nxumalo
3. Shiyizono	Siya swidyoho	Hosi Khosa
4. Thulamahashe	Ritshuri ra tihanci	Hosi Nxumalo
5. Phelindaba	Ku hela ka mhaka	Hosi Nxumalo

6. Sigodiphola	Xikhele xo hola	Hosi Khosa
----------------	-----------------	------------

3.2.3 MAVITO YA SWIKOLO

Nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga i wukulu swinene eBohlabela. Hikuva Vatsonga va Bohlabela va tsakela siSwati, mavito yo tala ya swikolo ya thiywile mavito Xiswati. Xik:

VITO	LESWI RI VULAKA SWONA	NDHAWU
1. Esweni Primary School	Etikweni	Ximhungwe
2. Bhekani Primary School	Langutani	Phelindaba
3. Vukuzenzele Primary School	Pfuka u titirhela	Goromana
4. Ilanga High School	Dyambu	Kumani
5. Khayelinhle Primary School	Kaya ro saseka	Cunningmore "B"
6. Dumisani High School	Dzunisani	Khokho
7. Kufakwezwe High School	Ku fa ka tiko	Saselani
8. Mhlangana High School	Nhlangano	Islington
9. Phendulani High School	Hlamulani	Cottondale
10. Geziqondo High School	Hlantswa miehleketo	Marite
11. Mavhimbele High School	Masivele	Mkhuhlu
12. Makhosana High School	Hosana	Mkhuhlu

3.2.4 Mavito ya Xiswati lawa tirhisiwaka onge i ya Xitsonga

3.2.4.1 Eswikolweni

Eswikolweni mathicara ma khome ku tika swinene. Vadyondzisi na vadyondzi va Xitsonga va fanele va tirha hi matimba ku antswisa ririmi ra Xitsonga. Va hlanguana na marito yo fana na lawa:

Rito	Nhlamuselo
1. Bala	Tsala
2. Fundzha	Dyondza
3. Khuluma	Vulavula
4. Khumbula	Tsundzuka
5. Mtwana	N'wana
6. Hoza	Tana
7. Bheka	Languta
8. Gijima	Tsutsuma
9. Khipa	Susa
10. Phinda	Engeta

3.2.4.2 Mavhengeleni

Loko swi ta eka mavhengele ku na marito yo tala ya Xitsonga lawa ya nga tirhisiwaka, kambe Vatsonga va Bohlabela, va rhandza ku tirhisa Xiswati. Ku hlanguaniwa na marito yo fana ni lawa:

Marito	Nhlamuselo
1. Thenga	Xava
2. Badala	Hakela

3.2.4.3 Tikerekeni

Etikerekeni to tala eBohlabela nhlayo ya Vatsonga yi le henhla, ya Maswati yi le hansi. Ku tirhisiwa marito yo tala ya Xiswati swi tekiwa ya ri ya Xitsonga.

Marito	Nhlamuselo
1. Bandla	Nhlingeletano
2. Cula	Yimbelela
3. Fakaza	Vula vumboni/Mbhonyela
4. Umfundhisi	Nandza wa Hosi
5. Nkonzo	Kereke
6. Hlabelela	Yimbelela
7. Nkulukulu	Xikwembu
8. Qhubeka	Kongoma
9. Qhinisani	Tiyiselani

3.2.4.4 Mikhubenyeni

Emikhubenyeni ka tsakiwa ku tlhela ku khaniwa. Marito ya Xiswati ya nghena ya hlayile. Xikombiso:

Marito	Nhlamuselo
1. Mukhwenyana	Mukon'wana
2. Makoti	N'wingi
3. Lilizela	Khana
4. Hoyozela	Amukela
5. Mamazala	Mhani n'wingi
6. Mushado	Nkhuvo

3.2.4.5 Michongolweni

Muchongolo i ntlangu wa ndhavuko lowu ciniwaka hi Vatsonga. Va giya va tsaka va vula na marito ya Xiswati ematshan'wini ya Xitsonga.

Marito	Nhlamuselo
1. Natsha	Ku nwa
2. Cwala	Byalwa
3. Mukhumbhi	Ntlawa
4. Gidza	Cina

3.3 NSEKETELO WA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu seketeriwa hi mbuyelo wa ndzavisiso lowu humesiweke hi Vygotsky. Vygotsky, loyi a a ri mutivi wa timhaka ta miehleketo a tshama eRussia. Vygotsky u hlamuserile swiphiko swa tindzimi emisaveni hi vuxokoxoko swinene. Caroll (1991:128) u hlamusela leswaku Vygotsky a vona xiphiko xa tindzimi laha emisaveni xi ri xiphiko xa miehleketo na tindzimi. Vygotsky u hlamusela leswaku hinkwaswo swiendlo swa vanhu swi humelela eka ndhavuko wo karhi. Swilo hinkwaswo leswi endliwaka hi vanhu swi fanele ku voniwa tani hi ndhavuko (Woofolk, 2010:39). Ku hlangana ka vanhu lava khale lava nga na ntokoto na lavantshwa swi na nkoka wa ku dyondzisa lavantshwa. Vygotsky u hlamusela leswaku ririmi i ixitirho xa ndhavuko lexi tirhaka ku kurisa byongo bya vanhu hikuva ririmi ri endla leswaku vanhu va kota ku hlamusela miehleketo ya vona, ku vutisa swivutiso na ku hlanganisa swa khale na leswintshwa. Mindhavuko hi yona yi tumbuluxaka marito lama fambelanaka na swilo swa nkoka eka vona. Tindzimi tona ti tshama ticina ku fambelana na swilo swa nkoka eka vona. Vygotsky (1987:120) u ri:

Thinking depends on speech, on the means of thinking and on the child's socio-cultural experience and all higher-order mental processes such as reasoning and problem solving are mediated by language.

Vygotsky u hlamusela leswaku miehleketo ya hina hinkwayo yi fambisiwa hi ririmi na ndhavuko wa vanhu. Leswi swi hlamusela leswaku loko ririmi ri tshikeleriwa hi rin'wana ririmi, kahlekahle ku tshikeleriwa ndhavuko wa vanhu va kona. Vygotsky u vula leswaku ririmi swi katsa ku va munhu a vulavula na yena n'wini naswona hi swona leswi akaka miehleketo ya munhu. Loko ririmi ri tshikeleriwa hi rin'wana, swi hlamusela leswaku na mabyongo ya vanhu va kona a ya akiwi. Leswi swi endla leswaku vana va kona va tikeriwa loko va dyondza eswikolweni hikuva ndhavuko wa vona a wu helelanga. Loko vana va Vantima va nga pfumeleriwi ku dyondza hi ririmi ra ka vona na loko ririmi ra vona ri tshikeleriwa hi tindzimi tin'wana, byongo bya vana volavo a byi kuli. Mhaka leyi yi hlamuseriwa kahle hi Skutnabb-Kangas (2000:37) loko a ku:

Instruction through a language that learners do not speak has been called "submersion" because it is analogous to holding learners under water without teaching them how to swim.

3.4 NDHAWU YA NDZAVISISO: XIFUNDZHANKULU XA MPUMALANGA

Ndzavisiso lowu wu ta endliwa eXifundzhankulu xa Mpumalanga. Mpumalanga swi vula laha dyambu ri tlhavaka hi kona. Mpumalanga i Xifundzhankulu xo saseka swinene. Vanhu va rhandza ku endzela Xifundzhankulu lexi hikwalaho ka ku saseka ka tintshava, mirhi na byanyi. Xifundzhankulu xa Mpumalanga xi ringana 76 495km² na kona hi xona Xifundzhankulu lexi landzelaka Gauteng hi vukulu eAfrika-Dzonga, kambe hi ekhonomi i xifundzhankulu xa vumune eAfrika-Dzonga. Mpumalanga yi teka 6.3% ya tiko. Xifundzhankulu xa Mpumalanga xi le kusuhi na Mozambiki na Swaziland evuxeni, Gauteng evupeladyambu. Xifundzhankulu lexi xi na tintshava to leha swinene. Madoroba lamakulu ya Xifundzhankulu xa Mpumalanga i Nelspruit, Witbank, Standerton, Piet Retief, Malelane, Ermelo, Barberton na Sabie.

Ku ya hi tinhlayonhlayo ta Statistics South Africa (2011), Xifundzhankulu xa Mpumalanga yi na vanhu vo ringana 4 039 939 wa timiliyoni na kona va endla 7.8% va tiko hinkwaro ra Afrika-Dzonga. Tindzimi leti vulavuriwaka ngopfu eMpumalanga Xiswati (27.7%), Xizulu (24.1%), Xitsonga (10.4%) na Xindhebele (10.1%).

3.5 NKATSAKANYO

Ndzima ya nharhu a yi nyika vuxokoxoko hi mavito ya Xiswati lawa ya tirhisiwaka hi Vatsonga lava tshamaka eBohlabela. Ku kombisiwile mavito ya vanhu, mavito ya swikolo na mavito ya tindhawu. Ku kombisiwile na marito lawa ya tirhaka emuchongolweni, mikhubyeni na kun'wana na kun'wana. Mbuyelo wa ndzavisiso wu ta nyikiwa eka ndzima ya vumune leyi landzelaka.

Mafuyeka, T. S.
Nxopaxopo wa nkucetelo wa
xiSwati eku vulavuleni
xiTsonga eka rhijini ya
bohlabela eMpamalanga
251776
496.042963978 MAF

NDZIMA YA 04

4 MBUYELO WA NDZAVISISO

4.1 MANGHENELO

Eka ndzima leyi ku nyikiwa mbuyelo wa ndzavisiso. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa nkucetelo wa ririmi ra Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga eka rhijini ya Bohlabela eXifundzeninkuku xa Mpumalanga. Ndzavisiso lowu a wu ringeta ku hlamula swivutiso leswi landzelaka swa ndzavisiso:

- Hikwalaho ka yini ririmi ra Xiswati ri kutetela Xitsonga eku vulavuleni?
- Xana nkucetelo wo tano wu onha yini eka Xitsonga?
- Xana ku nga endliwa yini ku herisa nkutecelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga?
- Xana i vamani lava nga pfunaka ku herisa nkucetelo lowu?

4.2 MBUYELO WA NDZAVISISO

- (a) **Xana hi tihi tindzimi ta Xintima leti vulavuriwaka eka ndhawu ya ka n'wina ya Bohlabela?**

Emugangeni wa ka hina ku vulavuriwa tindzimi tinharhu hi xitalo. Ku nga Xitsonga, Xisuthu xa N'walungu na Isiswati. Nhlayo leyi nga henhla i ya vanhu lava vulavulaka Xitsonga.

Emugangeni wa Mkhuhlu, hi vutisile xibondha xa ndhawu lexi nga tsakelangiki ku vito ra xona ri tiveka, xi vula leswi:

Laha mugangeni ku tshama vanhu va tinxaka nxaka. Xisuthu xa N'walungu, Xitsonga na Siswati swa vulavuriwa. Tindzimi leti hi tinharhu ti vulavuriwa ku ringana. Loko u lo hlangana na loyi a vulavulaka Xisuthu xa N'walungu u ngo i ndhawu ya vona na loko u hlangana na Muswati u ngo ku tshama vona va ri voxe. A ha ha vuli loko wo hlangana na Mutsonga u ngo vanhu

vandhawu leyi i Vatsonga ntsena, kasi a hi swona.

Xandla xa Hosi Mnisi Tatana Mhlaba Ndlovu na yena u vula swin'wana hi tindzimi leti vulavuriwaka emugangeni wa ka vona wa Khokhovela u ri:

Leyi i ndhawu ya Vatsonga, kambe a ku tshami vona ntsena hi tshama hi tele. Ku na Xisuthu xa N'walungu, Isiswati na Xitsonga. Vanhu lava vulavulaka tindzimi leti va kona laha mugangeni wa Khokhovela. Hi yona mhaka ku thiywile xikolo xa hina xa le henhla vito ra Mhlangana. Leswi vulaka ku hlangana. Ku hlangane vanhu lava vulavulaka tindzimi to hambana.

Kasi emugangeni wa Sigodiphola hi vulavurile na mudzaberi wa xipanu xa bolo, nkulunkumba Mchawuza Shiluvana yena u vulavurile leswi:

Ndzhawu ya ka hina hi hlangana hlanganile, ku na Xitsonga, Xisuthu xa N'walungu na Isiswati. Ku vulavula vanhu lava tshamaka eka ndhawu leyi. Sigodiphola swi vula ku xikhele xo hola. Na xipano xa bolo xi thiywile vito ra Sigodiphola. Vatlangi hambu va hambanile hi tindzimi leti va ti vulavulaka, va fanele va va xipano xo hola.

Bodlhidlala i ndhawu leyi mfumo wu nga akela vanhu tindlu to tala. Eka ndhawu leyi hi vulavurile na murhangeri wa nhlango wa va manana, a nga tsakelanga ku boxa vito ra yena. U vule leswi:

Eka nhlango wa hina hi vulavula tindzimi to hambanahambana, hi xitalo ku na Xitsonga, Xisuthu xa N'walungu na Xiswati. Hambu ku ri na tindzimi to hambana hambana swinene, ndhawu ya ka hina yi thiywile Bodlhidlala leswi vulaka ku ku rilendlala. A ku tshama vanhu vo ka va nga tirhi hi xitalo vaku ku ta rila ndlala. Vanhu va ndhawu leyi va tirha hi matimba ku hambana na ndlala.

Un'wana wa vanhu lava vutisiweke swivutiso, loyi a nga mudyondzisi wa xikolo xa le henhla, u hlamurile hi ndlela leyi landzelaka:

Manana ndza khensa ku vutisiwa xivutiso lexi. Lexi ndzi nga hlamulaka xona hi xivutiso lexi mi nga ndzi vutisa, ndzi nga vula leswaku hina vanhu va Bohlabela hi nyikiwile loko swi ta eka tindzimi. Hi vulavula tindzimi tinharhu ta Xintima laha Bohlabela hi tlhela hi tlhandlekela hi Xibunu na Xinghezi. Tindzimi ta Xintima leti vulavuriwaka i Xitsonga, Xisuthu xa N'walungu na XiSwati. A nga kona muaki wa Bohlabela loyi a nga vulavuleki tindzimi leti hinkwato. Lexo biha hi leswaku tindzimi leti a ti tirhisiwi ku ringana. Ku na tin'wana leti tirhisiwaka ngopfu ku tlula tin'wana. Ririmi ra hina hi rona ri nga na khombo ra ku kandziyeriwa hi tindzimi letin'wana, kambe vana va masiku lawa a va ha xi tsakeli Xibunu.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku eBohlabelo ku vulavuriwa tindzimi tinharhu kambe xo biha hi leswaku Xitsonga xi kandziyeriwa hi tindzimi letin'wana. Swa tikomba leswaku vanhu va le Bushbuckridge va vilela swinene hi mhaka leyi. Xivutiso lexi nga kona hileswaku loko va vilela xana va endla yini ku lulamisa xiphigo lexi xana?

Un'wana wa vanhu lava vutisiweke, loyi a nga mudyondzisi na yena, u hlamuserile leswaku eBushbuckridge ku vulavuriwa tindzimi to hlayanyana, kambe leti vulavuriwaka ngopfu Xiswati, Xisuthu xa N'walungu na Xitsonga. U ti landzelerisile hi ndlela yoleyo, ku kombisa matirhiselo ya tona eka ndhawu ya Bushbuckridge. Marito ya yena ya tshaheka hi ndlela leyi landzelaka:

Hina vaaki va Bushbuckridge hi vulavula tindzimi to talanyana, kambe leti tirhisiwaka ngopfu i Xiswati, Xisuthu xa N'walungu na Xitsonga. Ririmi leri rhangaka emahlweni ka tona i Xiswati. Hinkwenu laha Bohlabela hi ri Xikovela i hosi eka ririmi leri. Loko u ri muaki wa Bohlabela u nga tivi ku vulavula Xiswati u vonaka onge u xiphunta. Loko ku ri vana va hina vona va rirhandza ngopfu ririmi ra Xiswati ku tlula hina vatswari va vona. Hina hi nga vadyondzisi hi khome ku tika swinene hi mhaka leyi. Mina ndzi dyondzisa Xitsonga exikolweni xa

le henhla kwala Bohlabela. Ndzi khoma xa ncila wa bulubulu. Loko va tsala na ku vulavula va ngenisa marito ya Xiswati. Ndza ringeta hi matimba ku dyondzisa vana va hina leswaku Xitsonga i ndzhaka ya ka hina leyi hi nga nyikiwa hi Xikwembu na kona hi fanele ku yi hlayisa, kambe swa tsandza.

Swivulavuri leswi, swi hlamusela leswaku ku na tindzimi tinharhu eBohlabela, kambe swi tshikilela hi matimba leswaku Xitsonga xa kandziyeriwa swinene hi tindzimi letin'wana timbirhi, ngopfungopfu Xiswati. Leswi swi komba leswaku hi ntiyiso a hi si huma eka matirhelo ya xihlawuhlawu. Ha pfumela leswaku mfumo wa Afrika-Dzonga wu ringeta hi matimba ku susa xihlawuhlawu hi tindlela to hambanahambana, kambe swa tsandza.

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku ku tirhisiwa tindzimi tinharhu eBohlabela, ku nga Xitsonga, Xisuthu xa N'walungu na IsiSwati. Hinkwavo vanhu lava nga vutisiwa va boxa tindzimi letinharhu.

Hi siku ra 14 Nhlangua 2014, hi endzerile Sondo Mafuyeka emugangeni wa "Areagh A" sweswi ku vitaniwa Khomanani. Loko hi n'wi vutisa hi nkucetelo wa ririmi ra siSwati eku vulavuleni ka Xitsonga u vula leswi:

N'wananga tindzimi leti hi timbirhi ta kucetelana. Hina vaMafuyeka, vaNdzinisa, vaBikwayo vaThunuswayo hi maswati. Vakokwana Mapebo va lo fika ndhawu leyi vatekana na vatsonga kumbe machangana ya ndhawu leyi. Vasati lava va vulavule Xitsonga va hetelela va dlaya xiswati xa ka hina. Hina hi maswati a hi vatsonga kambe namuntlha va ri vaMafuyeka i vatsonga, a hi swona. N'wananga na Xitsonga xa swikota ku kucetela ririmi ra Xiswati.

Hi nga vula leswaku tindzimi leti mbirhi ta swi kota ku kucetelana swo ya hi ku hi rihi ri nga na matimba hi nkarhi wolowo.

Tatana Munyamana Sibuyi wa le mugangeni wa Khulukhuloni u seketerile mhaka leyi:

Hina hi vaSibuyi, Sibuya “si ya khuluma” a hi vulavuli kambe ku va vakokwana vateke Machangana swi hi dlele hi lahlekeriwe hi ririmi ra hina ra Xiswati va hi vulavurisa Xitsonga, namuntlha hi vitaniwa Vatsonga ku ve a hi wona.

Ku tekana ku na matimba swinene. Vanhu hambu va cincisiwa ririmi ra ka vona a va lwi, va amukela va tlhela va tiphina hi ririmi ro ka ri nga ri ra vona. Hi siku ra 18 Nhlangua 2014 hi hlanganile na mudyondzisi Manana Sambo, hi n’wi vutisa leswaku nkucetelo wa ririmi ra Xiswati eku vulavuleni ka ririmi ra Xitsonga swi njhani exikolweni xa vona? U hlamurile leswi:

Swa tika ku va vana va vulavula Xitsonga xo hlantsweka exikolweni, hikuva emakaya va tlanga na vana lava vulavulaka Xiswati. Va teka marito ya le ku tlangeni va ya tirhisa eku nyikeni ka mbulavulo exikolweni na le ku tsaleni. Xik. Hi fundzha xikolo ematshan’wini yo hi dyondza xikolo. Hi hlangane na xigevenga hi gijime ngopfu-ematshan’wini yo hi hlangane na xigevenge hi tsutsume ngopfu.

Un’wana wa vadyondzisi loyi a nga tsakelangi ku vito ra yena ri boxiwa u vurile leswi:

Vatswari va vana va xikolo vo tala va tirha emapurasini. Loko swikolo swi pfala vana va vona va va endzela. Emapurasini ku vulavuriwa tindzimi to tala hi ku ku hlangane vanhu va tindzimi to hambana. Xikombiso un’wana a nga vula leswi: Ndzi phuma laphe sinkovanini a lava ku vula leswaku u huma lahaya xinkobyanini. A hi dlala emugwacwini ematshan’wini yo a hi tlanga epatwini. Leswi swi endla vana va teka marito ya siSwati va ya ma tirhisa eswikolweni swa vona.

Loko va tirhisa marito lawa a va titwi nandzu. Va titeka va vulavula ririmi ro hlatsweka ra Xitsonga. Kasi mudyondzisi wa Xitsonga exikolweni xa le henhla xa

Luka, yena tatana Mhlongo u vula leswaku loko va vutisa vana ku hikokwalaho ka yini va nga vulavuli Xitsonga xo hlantsweka, vana va vula leswi:

Loko hi tlanga na vanghana va hina, hi vulavula Xitsonga va hi hleka va ri a hi vulavuli ririmi ra kahle. A va hi amukeli, hi boheka ku vulavula ririmi ra Xiswati ku hi ta tsaka no tlanga na vona hi ntshuxekile.

Leswi swa komba ku vatswari a va dyondzisanga vana va vona leswaku va va na vutitshembi eku vulavuleni ka ririmi ra vona. Vadyondzisi na vona va na ntirho wo dyondzisa vana leswaku Xitsonga i ririmi ra ximfumo laha Afrika-Dzonga. Va fanele va ri vulavula hi ku tinyungubyisa no tiphina hi rona. Xitsonga xa ringana na tin'wana tindzimi.

Nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga wu kumeka hinkwako laha ku hlanganaka vanhu va Bohlabela. Etirhekeni laha ku kumiwaka kona swo khandziya kumbe swo famba, nkucetelo lowu wa kumeka. Qaza loyi a fambisaka rhenke ya Dibanani u hlamurile hi ndlela leyi:

Laha rhenkeni ya Dibanani Isiswati xi kucetela ngopfu ririmi ra Xitsonga. Ku vulavuriwa swo tala. Siyagibela, siyabadala, siyayehla, siya funa. Marito ya muxaka lowu ma huma emilon'wini ya Vatsonga.

Loko a vutisiwa leswaku marito lawa yo talela hi va: "siya" ya vula yini? U hlamuserile leswi landzelaka: "Siya gibela" swo vula ku ha khandziya ku nga va bazi kumbe thekisi. "Siya yehla" swo vula ku ehla ka lexi munhu a nga xikhandziya. "Siya badala" ku hakela mali. "Siya funa" swo vula ku lava. Ku nga va ku lava thekisi kumbe bazi ro ya laha u lavaka ku ya kona.

Hi ti 20 Nhlangula 2014 hi vulavurile na tatana Ncweba muvitaneli wa mathekisi ya le Juba Mathumbu. Rheke leyi yi tshama yi tele hi vanhu. Ncweba u ri vito ra rhenke ri ni nkucetelo wo karhi eka ku thyiwa ka rona? Ncweba u vurile leswi:

Juba Mathumbu swi vula leswaku tsema marhumbu. Matimu ya ndhawu leyi ku vuriwa leswaku a ku ri na vanhu lava a va hlongorisa

vanhu va ku “sito juba mathumbu”. Vanhu va muganga lowu va twananile ku basisa ndhawu leyi. Vatsonga, Vasuthu na Maswati va hlanganile.

Erhenkeni ya Acornhoek hi hlanganile na manana loyi a taka hi le ka Xitlhelani ka Malamulele, o sungula ku fika eka ndhawu ya Bohlabela. Loko hi xewetanile, hi n’wi vutisile ku u titwa njhani hikuva a fike eka ndhawu leyi? U vule leswaku:

I ndhawu ya kahle kambe leswi vulavuriwaka la rhenkeni a ndzi koti ku twisisi ku vanhu lava va vulavula ririmi rihi? Mutsonga u ta vulavula na wena hi Xitsonga, ku nga si hela nkarhi wo leha mutsonga luyani u hlamulana na van’wana hi Xiswati. Xikombiso “ngi funa u gibela i bazi.” Loko ndzi vutisa ku swi vula yini? Va ku i ku lava ku khandziya bazi. Tindzimi letimbirhi u ti vulavula swinene a nga tipfinyingi.

Hi endzerile rhenke ya Mkhuhlu. Hi fike kona ndzi tshama awara yin’we ntsena, hi yingisela leswi a swivulavuriwa. Kwalaho n’wana a mama hi tsheve. Marito lawa a ya huma emilon’wini ya vanhu vo hambanahambana hi lawa:

U hlala laphe sigangeni. Vavasati lava vagindza ka khulu. Hoza u to tshenga. Vafana lava baya ncoca. Ba cele ndza vuya. Ku tele sindlangani.

Hi ku yingisela mavulavulelo lawa u fika u swi vona ku i ririmi ra masiku hinkwawo ra le rhenkeni. Xitsonga xo hlantsweka a va nge he xi tivi. Marito lawa ya nga laha henhla ya vula leswi:

U tshama lahaya mugangeni. Vavasati lava va cina swinene. Tana u ta xava. Vafana lava va yiva. Va byele ndza vuya kumbe vanhu lava tekelaka van’wana swilo swa vona.

Loko a ko hanyiwa etirhenkeni ntsena Xitsonga a ri file. Swa kala ku kuma munhu a vulavula Xitsonga xo hlantsweka eka tindhawu letiya.

Eswibendhlele swa Bohlabela ku tirha vanhu lava vulavula tindzimi letinharhu, ku nga Sesotho, Xitsonga na Xiswati. Un'wana wa vaongori u vula leswi:

Hi tirha hi twana hambu hi nga vulavuri tindzimi to fana, Laha Tintswalo, i xibedhlele lexi nga akiwa exikarhi ka vatsonga kambe vatirhi va kona hi xitalo hi lava vulavulaka Xiswati hambu va ri Vatsonga.

Hi vutisile muvabyi un'wana loyi a tele ku tshunguriwa kwala xibedhlele xa Tintswalo ku ku vulavuriwa ririmi rihi laha xibedhlele, u hlamurile leswi landzelaka:

Vavabyi lava taka laha Tintswalo va hlangana hlanganile. Vatsonga vo tala va vulavula Xiswati u nga tikuma u chava ku vulavula ririmi ra manana.

Matikwana i xibedhlele lexi akiweke eMkhuhlu. I ndhawu ya Vatsonga, kambe nkucetelo wa Xiswati wukulu swinene. Muakatiko un'wana u vurile leswi landzelaka:

Laha xibedhlele xa hina swi lava u tiva tindzimi timbirhi leti vulavuriwaka ku nga Xitsonga na Xiswati. Lava u tivaka ku i Vatsonga u ta hlamala va ku vulavurisa hi Xiswati. Xikombiso u twa a ku 'U ya gula na' swi vula leswaku wa vabya ke? A ku 'hoza u thatha maphilisi' leswi vulaka ku tana u teka maphilisi.

Kasi eMapulaneng khale a ku vitaniwa Masana. A ku ri xibedhlele xa Vatsonga, namuntlha xi tikomba xi taleriwile hi Vasuthu. Na kwale Xitsonga, Sesotho kumbe Sepulana na Xiswati swa vulavuriwa. Mulanguteri wa gede ya xibedhlele xa Mapulaneng u vula leswi:

Loko u tirha laha xibedhlele kumbe u vabya u lava ku pfuniwa laha xibedhlele swi lava u twisisa tindzimi letinharhu hi ku ta vulavuriwa. Xiswati hi xona xi kucetelaka ngopfu. Loko u nga xi tivi u ta hlupheka. Vanhu vo tala va ta ku vulavurisa hi xona

Nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga swi tele eka rhijini ya Bohlabela exifundzeninkulu xa Mpumalanga. Hi ta ya emahweni hi languta mi mbuyelo ya

vanhu vo hambanahambana lava nga tsakelangiki ku mavito ya vona ma boxiwa, kambe va humesile mavonele na matitwelo ya vona hi ku tsaka.

(b) Xana hi rihiri ririmi leri tirhisiwaka ngopfu eka ndhawu ya ka n'wina na le ndyangwini wa ka n'wina, na kona hikwalaho ka yini?

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku Xitsonga hi xona xi tirhisiwaka ngopfu eBohlabela kambe Xitsonga xa kona xi komba ku kuceteriwa hi Xiswati. Mbuyelo wu komba nakambe leswaku eka mindyangu yo tala ku tirhisiwa ngopfu Xitsonga na Xisuthu xa N'walungu kasi eka mindyangu yin'wana yintsongo ku tirhisiwa Xiswati. Un'wana wa va hlamuseri u hlamurile hi ndlela leyi landzelaka:

Ndhawu ya ka hina yi bohanile swinene. Leswi hi nga tshamisa swona swa ha fana na leswi a hi tshamisa swona enkarhini wa xihlawuhlawu. Malayini man'wana ku tele Vatsonga hikuva a ku ri Gazankulu kasi kun'wana a ku ri Lebowa.

Un'wana u hlamurile hi ndlela leyi landzelaka:

Laha Bohlabela ku vulavuriwa tindzimi tinharhu kambe swi ya hi ku a wu ri eGazankulu kumbe eLebowa xana. Khale ka Lebowa ku vulavuriwa ngopfu Xisuthu xa N'walungu kasi khale ka Gazankulu ku vulavuriwa Xitsonga. Lexi nga biha i xilo xin'we ntsena. Hina Vatsonga hi hina hi tekaka marito ya tindzimi tin'wana hi ti hlanganisa na Xitsonga. Leswi swi onha ririmi ra ka hina.

Tinhlamuselo ta vanhu lava a va hlamula swivutiso ta fambelana swinene hikuva hinkwavo va kombisa leswaku matikoxikaya ya nkarhi wa xihlawuhlawu ya na vutihlamuleri ka tindzimi leti tirhisiwaka endhawini ya Bohlabela.

(c) Hikwalaho ka yini Xiswati ri kucetela kumbe ku tshikilela ririmi ra Xitsonga eku vulavuleni endhawini ya ka n'wina xana? Nakambe nyika swikombiso swa hi laha Xiswati xi kucetelaka ririmi ra Xitsonga ha kona.

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku Vatsonga va le Bohlabela a va twisisi leswaku hikwalaho ka yini ririmi ra vona ri kucetela hi Xiswati. Va hlamusela leswaku Vatsonga va tikomba va tsakisiwa hi Xiswati hikuva a va boheleriwi hi munhu ku kuceteriwa hi Xiswati. Un'wana wa vona u hlamurile a ku:

Manana swi ndzi vavisa ngopfu loko hina Vatsonga va laha Bohlabela hi tsan'wa ririmi leri hi nyikiweke hi Xikwembu. Maswazi va laha Bohlabela a va hi boheleli ku vulavula ririmi ra vona, kambe vona a va tsakeli ku vulavula Xitsonga. Loko Mutsonga a hlangana na Muswazi ku sungula yena Mutsonga a n'wi xeweta hi Xiswati. Vatsonga vo tala va thya vana va vona mavito ya Xiswati kambe vona Maswati a va endli tano. Kwala emugangeni wa ka hina hi na vito ra Xikolo xa le henhla lexi va nge i **Gezingondo**. Manana swi ndzi vava ngopfu. Hi pfuneni!

Marito ya manana loyi ya tlhava mbilu hikuva u kombisa leswaku Vatsonga hi vona va tsan'waka ririmi ra vona. Vatsari vo tala va swa nkucetelo wa tindzimi va kombisa leswaku loko vanhu va ku vulavula tindzimi to hambana va hlangana, tindzimi ha timbirhi ta kuceteleka. Leswi humelelaka eBohlabela swi hambanile, hikuva ku kuceteriwa ririmi rin'we ntsena. Un'wana wa lava a va hlamula swivutiso u seketerile leswi nga vuriwa laha henhla aku:

Manana mhaka leyi u yi vutisaka yi vavisa mbilu swinene. Hina Vatsonga ho tiendla leswaku ririmi ra hina ri kuceteriwa hi Xiswati. Vana va hina vo tala va thywile mavito ya Xiswati ku fana na Thokozile. Mavito man'wana ya swikolo ya thyiwile mavito ya Xiswati, ku fana na **Umhlangana**. Hina Vatsonga hi rhandza ku tumbela ngopfu. Ndzi nge veki Maswazi nandzu laha hikuva va hanya na hina kahle, kambe va swi vona leswaku hina Vatsonga hi rhandza Xiswati. U kuma Vatsonga va ri voxé emakaya ya vona, va vulavula Xiswati, ku nga ri na Maswati. Ku fikela sweswi ndzi veka hina

Vatsonga nandzu wa ku tinyiketa ku kuceteriwa hi Xiswati.

Un'wana yena u hlamurile leswaku ku tekana ka Vatsonga na Maswazi hi swona swi dlayaka Xitsonga. U hlamuserile hi ndlela leyi landzelaka:

Mina ndzi vona leswaku nkucetelo lowukulu wu vangyiwa hi loko vavanuna va Vatsonga va tekana na vavasati va Maswazi. Muti wa vona wu hetelela wu ri muti wa Maswazi hikuva vana va vona va ta dyondzisiwa ku vulavula Xiswazi hi mana wa vona. Vatatana a hi vona va kurisaka vana hikuva swi nga endleka leswaku tatana a tirha eJoni. Tatana wa muti na yena u ta rhandza ku vulavula Xiswazi hikuva u rhandza ku tsakisa nsati wa yena. Emutini wolowo hi ta kuma nhlango wa tindzimi timbirhi leti kucetelanaka. Kambe hakanyingi Xitsonga hi xona xi twaka ku vava. Leswi swi ti komba hi mavito ya tindhawu lawa ya nga hi ririmi ra Xiswati, ku fana na **Thulamahashe** (leswi vulaka ritshuri ra tihanci) na **Bodhidlala** (leri vulaka ku rila ndlala). Xin'wana, hina Vatsonga hi ehleketa leswaku ku tiva na ku tirhisa ririmi rin'wana hi tshika Xitsonga, swi komba ku tlhariha. Ririmi ra ka hina ri twa ku vava swinene hi ku kandziyeriwa.

Tinhlamuselo ta vakulukumba lava tinhlamusela ntsena leswaku Vatsonga va tinyiketa hi voxe ku kuceteriwa hi Xiswati. Hambiswiritano, ku vile na u'nwe loyi a nga hambananyana na lavan'wana, loyi a nga hlamusela leswi landzelaka:

Mina ndzi vona leswaku hina Vatsonga va laha Bohlabela hi nyiketa ririmi ra hina ku kuceteriwa hi Xiswati hi mhaka yin'we ntsena. Ha tikombisa leswaku hina a hi vanhu lava nga davuka laha Afrika-Dzonga. Ha tikombisa leswaku hi huma eMozambiki. Vatsonga va le Mozambiki a va kuceteriwa ku vulavula Xiswati hikuva a ku na Maswazi eMozambiki. Loko Vatsonga va fika laha va tinyiketa ku kuceteriwa hikuva a hi tiko ra vona. Leswi hlamarisaka hi leswaku hina a hi tswariwanga eMozambiki, hi tswariwe laha

Afrika-Dzonga, kambe hi nyiketa ririmi ra hina eku kuceteriwa hi Xiswati. Maswati na vona a va davuki laha Afrika-Dzonga, va huma eSwaziland. Swa hlamarisa swinene.

Un'wana u humesela mhaka ya kutekana yi ri yona hi xitalo yi tshikilelaka Xitsonga xi nga ndlandlamuki hi mfanelo. U boxa leswi:

Buti wa mina u tekanile na wansati wo vulavula Xiswati. Wansati u tikeriwile hi ku tshama na Vatsonga a vula leswaku Vatsonga va loya, na vana lava a va dyondzisaka exikolweni i vatsandzeki (mادomu) hi mhaka ya ku i vatsonga. Swa antswa a cinca ntirho a tlhela a rhurha. Hakunene u rhurhile. Ndzi vulavula namuntlha buti wa mina u kandza vukati eka vantsati wa yena. Buti na vana namuntlha va vulavula Xiswati.

(d) Xana nkucetelo kumbe ntshikilelo wo tano wu onha yini eka ririmi ra Xitsonga?

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku nkucetelo wa Xitsonga wu onha ndhavuko na matimu ya Vatsonga. Laha Afrika-Dzonga, Xitsonga i ririmi ra ximfumo ku fana na tindzimi tin'wana. Vumbiwa bya Afrika-Dzonga (Republic of South Africa, 1996) byi ri “

The government is also committed to building a non-racial nation in South Africa, facilitating communication across the barriers of colour, language and region and creating respect for languages other than one's own.

Vumbiwa byi vula tano byi ri swi kahle ku kota ku vulavula na vanhu van'wana va tindzimi tin'wana, kambe hi fanele hi hlonipha tindzimi ta vanhu van'wana ku katsa na Xitsonga. Un'wana wa lava a va hlamula swivutiso u kombisile leswaku nkucetelo wa Xiswati eka Xitsonga wa onha swinene. U hlamuserile hi ndlela leyi landzelaka:

Mina ndzi Mutsonga wa xiviri. Vakokwana wa mina a va huma Mozambiki kambe mina a ndzi ku tivi na le Mozambiki. Ndzi Mutsonga wa Afrika-Dzonga. Ndzi rhandza Xitsonga swinene, kambe ririmi ra hina ri onhakile hi ku thyakisiwa hi ririmi ra Xiswati. Kambe a ndzi veki Maswazi nandzu. Ririmi ra hina ra Xitsonga ri onhakile naswona ri onha ndhavuko wa hina. Vana va hina a va ha xi tsakeli kahle Xitsonga. Ndhavuko wa ririmi rin'wana na rin'wana wu khomiwile hi ririmi ra vona. Ririmi hi rona ri dyondzisaka ndhavuko. Loko ririmi ri onhaka na ndhavuko wa hina wa onhaka. Xana hi ta va vanhu va njhani va ku kala ndhavuko xana. Swa ndzi vavisa swinene.

Un'wana na yena u seketerile leswaku ku kuceteriwa ka Xitsonga swi onha ndhavuko swinene. U hlamurile hi ndlela leyi landzelaka:

Ku kuteriwa ka ririmi ra ka hina ra Xitsonga hi Xiswati laha Bushbuckridge swi hi onhela ngopfu hina Vatsonga. Leswi hi swi endlaka swa ku nyiketa ririmi ra hina swi hi onhela ndhavuko wa Xitsonga. Vana va hina va lahlekeriwa hi ndhavuko waka vona. Endzhaku ka malembenyana onge hi ta ri tshika ririmi ra ka hina. Ho tiendlisa hina Vatsonga ku nyiketa ririmi na ndhavuko wa ka hina. Hi tivonela ehansi. Hi ehleketa leswaku loko munhu a tlharihile hi lko a kota ku vulavula Xiswati. Ndzi vone Vatsonga vo tala a va yi tivi mitsheketo, swivuriso na swivulavulelo swa Xitsonga. Hi le ku lahlekeriweni ka nyiko leyi hi nga nyika hi Xikwembu. Hi na nandzu emahlweni ka Xikwembu.

Nkulunkumba un'wana na yena u boxa leswaku ku kuceteriwa ka Xitsonga hakunene swi onha ndhavuko wa ka hina. U vurile leswi:

Vatsonga lava tshamaka laha Bohlabela a va ha tsakeli ku ambala swiambalo swa ndhavuko wa ka hina. U kuma va ambarile tinguvu ta hosi Muswati va tshika ta vona. A va ha lavi no ya emitlangweni ya ndhavuko wa ka vona. Ku cina muchongolo a va ha swi tivi. Ku qhaqha a swa ha tiviwi. Ku rhwala xirhwalo va endzela va

maseve va ya cina a swa ha laviwi. Ku ambala swiambalo swa ndhavuko no cina micino ya ndhavuko a swi hlayisa ririmi ra hina ra Xitsonga.

(e) Hlamusela leswaku ku nga endliwa yini ku herisa nkutecelo kumbe ntshikileko wa Xiswati eku vulavuleni ka ririmi ra Xitsonga

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku i ntirho wa Mutsonga un'wana na un'wana ku yima hi milenge a sirhelela ririmi ra Xitsonga. U'nwana wa vona u hlamuserile hi ndlela leyi landzelaka:

Mina ndzi ri a hi lweni hinkwerhu hi sirhelela ririmi leri hi nga nyikiwa hi Xikwembu. A hi rhambeni tinhlengeletano hi vulavula hi mhaka leyi. A hi vumbeni komiti ya ku sirhelela ririmi ra Xitsonga laha eBohlabela. Ku sukela sweswi a hi yimeni ku thya vana va hina mavito ya Xiswazi. A hi tibyeleni leswaku hi lava ku sirhelela ndhavuko wa ka hina. Vana va Vatsonga, a va dyondzi Xitsonga eswikolweni. Mavito ya swikolo, switaraka, swibedhlele na swin'wana leswi nga na mavito ya Xiswazi a ya hundzuluxiwi ya va hi Xitsonga. Mbilu ya mina yi vava swinene hi mhaka leyi. Mfumo wa hina wa Afrika-Dzonga, i mfumo wa xidemokirasi lowu hloniphaka tindzimi hinkwato. Hikwalahoke, a hi yimeni hi milenge hina Vatsonga hi sirhelela Xitsonga xa vakokwana wa hina.

Muchudeni un'wana u humesela leswi erivaleni.

Eka mavonela kule kumbe thelevhixini a hi kombela ku switori swa Xitsonga swi tlangiwa hi ta kota ku rhandza ririmi ra hina. Hi xitalo loko eka xitori ku nghena Mutsonga a tlanga u tlanga laha a kombisaka a yimela vugevenga, xikombiso Bobo eka xitori xa Muvhango. Kun'wana u humelela a nga tlharihanga ku fana na Tsutsuma eka A-re-dumele na swin'wana switori. Hi ku languta leswi, loko u ri muchudeni kumbe mudyondzi u nge swi tsakeli ku

tixaxameta na vanhu vo fana na vaTsumama na Bobo.

Mudyondzi un'wana na yena u ri swa fanela ku endliwa xanchumu hi mhaka leyi. A nga kona n'wana wa xikolo wa Mutsonga a tsakelaka ku tekeriwa ehansi. U vula leswi:

Nsati wa malume wa mina wa Muswati, loko vana va yena va rila u va chavisa hi ku va byela leswi "Lichangana liyeza lito ku bulala." Swi vula leswaku Mutsonga kumbe Muchangana wa ta, a ta ku dlaya. Ku vitaniwa mudlayi a swi sasekanga. Hi pfumala ku kombiwa ku Muchangana i munhu na yena, u fana na vanhu van'wana, va endla swo saseka mikarhi hinkwayo.

(f) Xana i va mani lava nga pfunaka ku herisa nkucetelo lowu?

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku vaaki hinkwavo va Bohlabela va fanele va khomana ku hlayisa ndhavuko wa Xitsonga. Un'wana wa vona u hlamuserile hi ndlela leyi landzelaka:

Manana ndzi kombela leswaku hina vaaki va Bohlabela na Mpumalanga hinkwayo, hi khomana ku sivela ku kuceteriwa ka ririmi ra ka hina. Hi fanele hi vitana tinhlengeletano eka muganga wun'wana na wun'wana laha hi ta hlawula komiti leyi nga ta yisa emahlweni pfhumba ra ku sirhelela ririmi ra hina. Mfumo wa ringeta ku sirhelela tindzimi hinkwato ta Afrika-Dzonga, hi ku endla milawu yo sivela ku kandziyeriwa ka ririmi hi rin'wana.

Un'wana wa vona u hlamuserile leswaku vadyondzisi va swikolo va rhwexiwa ntirho wa ku sirhelela na ku hlayisa Xitsonga. Hi marito ya yena u te:

Mina ndzi vona ntirho lowu wu ri ntirho wa vadyondzisi. Vadyondzisi va swikolo swa hina a va dyondzisi vana va hina hi ndhavuko wa Vatsonga va tlhela va sirhelela ririmi ra ka hina. Vadyondzisi a va fambi hi muti hi muti loko xikolo xi humile va ya vulavula na vatswari. Hi fanela ku hlawula komiti leyi nga ta fambisa ntirho lowu eka muganga wun'wana na wun'wana. Hinkwerhu hi fanele ku lwa nyimpi leyi.

Kokwana loyi a vutisiweke, yena u humesela leswi erivaleni:

Vantshwa kumbe vadyondzi va hina hi vona va faneleke ku yimela Xitsonga. Kun'wana na kun'wana laha va nga kona a va vulavuli Xitsonga hambi va hlangane na vanhu va tindzimi tin'wana. Hi le mitlangwini kumbe eswikolweni swa le henhla a va tihumelerisi ku vona i Vatsonga. Va nga tinyumi lava va va rhandzaka a va va rhandzi va karhi va va tiva ku i Vatsonga.

(h) Xana Xiswati xa dyondzisiwa eswikolweni swa ka n'wina xana? Loko xi nga dyondzisiwi, hikwalaho ka yini?

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku nhlayo ya swikolo leswi dyondzisaka Xiswati yi le hansi swinene. Un'wana wa vona u hlamule mhaka leyi a ku:

Intiyiso manana, ku ri Xiswati xi dyondzisiwa ka swikolo swintsongo swinene. Eka swikolo swa le mugangeni wa ka hina ku na xikolo xin'we lexi dyondzisaka Xiswati. Xitsonga a xi dyondzisiwi hikuva vana va Maswati a va talangi, i nhlayo leyintsongo swinene.

Un'wana na yena u hlamuserile leswaku va na nhlayo yintsongo swinene ya swikolo leswi dyondzisaka Xiswati. Loko a hlamusela u te:

Manana hi na swona swikolo leswi dyondzisaka Xiswati. Leswi swi endliwa hikuva Maswati lawa ya nga emigangeni ya ka hina yi le hansi swinene. Leswi swi endliwa hikuva ha ha

tshamile ku ya hi ximatiko-xikaya, leswi a swi vuriwa "Homelands".

Mudyondzisi un'wana u hlamuserile leswaku:

Eka xikolo xa ka hina Isiswati a xi dyondzisiwi. Vana lava vulavulaka Xiswati va kona va boheka ku dyondza Xitsonga kumbe Xizulu, leswi swi endla leswaku mapaselo ya giredi ya 12 ya va ya le hansi swinene hikuva va dyondza tindzimi ta vambe.

Hi vulavurile na mudyondzi un'wana, yena a vula leswi:

Ndzi Muswati kambe ndzi boheka ku dyondza Xitsonga. A hi ririmi ra manana. Varhangeri va xikolo va vula leswaku nhlayo ya hina Maswati i yintsongo, swi ta durhela mfumo ku thola mudyondzisi. Swa hi tikela ku pasela ehenhla. Emakaya hi vulavula Siswati exikolweni hi dyondza Xitsonga.

(i) Xana mi tshama na Maswazi eka ndhawu ya ka n'wina xana?

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa leswaku nhlayo ya Maswazi lama nga kona eBohlabela yi le hansi swinene. Vo tala lava nga hlamula swivutiso va kombisile leswaku nhlayo ya Maswazi yi le hansi swinene, kambe ku na Vatsonga van'wana lava nga ha vulavuleki Xitsonga, va vulavula Xiswati. Un'wana wa la nga hlamula xivutiso u te:

Intiyiso hi tshama na vona Maswazi eka muganga wa ka hina kambe nhlayo ya vona i yintsongo swinene. Leswi swi va tano hikuva a hi tshama eka matiko-xikaya hi nkarhi wa mfumo wa xihlahlawu. Hina Vatsonga va le Bohlabela a hi tshama eGanzankulu. A hi tshama kusuhani na Vapedi kwala Bohlabela, lava a va tshama eLebowa. Kasi Maswazi vona a va ri kulenyana na hina.

Nkulunkumba Ncindhana wo tshama emugangeni wa Khokho u vula leswi landzelaka:

Laha mugangeni wa ka hina hi tshama na Maswati yo talanyana. Ku thiyiwile na xikolo xa le henhla va ku i Dumisani leswi vulaka leswaku Dzunisani. Khombo ra kona hi leswaku Xiswati a xi dyondzisiwi exikolweni lexi. Vana lava vulavulaka Xiswati va boheka ku dyondza Xitsonga.

Manana un'wana wo tshama emugangeni wa Mariti u vula leswi:

Laha mugangeni wa ka hina maswati ma tele ku tlula Vatsonga. Vatsonga va xaniseka swinene. Na vona va boheka ku vana va vona va dyondza Xiswati hambani va nga swilavi.

Un'wana wa vona u hlamuserile hi ndlela leyi landzelaka:

Xivutiso lexi xi ndzi tsakisa ngopfu swinene manana. Mhaka ya kona hi leswaku laha Bushbuckridge ku na Vatsonga lava ambaleke dzovo ra Maswazi, lava va tivulaka Maswazi ku nga ri swona. Mikarhi yo tala vanhu va ehleketa leswaku muti wo karhi i wa Maswazi, kasi muti wolowo wu hluvurile Vatsonga wu ambala Vuswazi. Van'wana hi tiva leswaku i Vatsonga loko ku lovile munhu emutini wolowo. Ku hlamula xivutiso xa n'wina manana ndzi nga vula leswaku, intiyiso hi tshama na vona Maswazi eka muganga wa ka hina. Hi nkarhi lowu nga hundza loko ka ha ri na Gazankulu a va nga talanga, kambe sweswi va tele swinene. A hi na xiphiso loko hi tshama na vanhu lava vulavulaka tindzimi tin'wana. Swi kahle loko hi tshama na vanhu kumbe tinxaka to hambana hambana. Lexi nga biha hi loko ndhavuko wa Vatsonga wu suriwa hi tindzimi tin'wana. Mhaka leyi yi ndzi vavisa mbilu swinene. Miti ya kona yi tele swinene.

Un'wana na yena u pfumerile leswaku va tshama na Maswazi eka muganga wa ka vona. U swi vekile hi ndlela leyi landzelaka:

Eka muganga wa ka hina hi tshama na vona Maswazi. Endzhaku ka ku kuma nshunxeko hi 1994, vanhu va na ntshenxeko wa u tshama laha va ku tsakelaka. Sweswi hi kuma tinxaka to tala ta vanhu leti tshamaka swin'we ku tlula eka nkarhi wa xihlawuhlawu. Na hina hi tshama na vona Maswazi. Ku tshama swin'we na vanhu lava vulavulaka tindzimi tin'wana a hi nandzu kumbe xihoxo. Hi swona hi swi tsakelaka na mfumo wa hina wu kucetela ku hlangana ka tinxaka to hambana. Lexi nga biha hi loko rixaka rin'wana ri lahla matimu na ndzhaka ya ka vona. Leswi hi leswi hi swi vonaka swi humelela eBohlabela. Hi vona ku tala ka Maswazi ku endla leswaku Vatsonga va lahlekeriwa hi ndzhaka ya vona, ngopfu-ngopfu ririmi ra Xitsonga. Mina ndzi va rhandza ngopfu Maswazi hikuva loko ndzi tshama na vona swi ndzi dyondzisa ku vona mahanyelo ya vona. Na kona ndzi dyondza na ririmi ra vona, kambe ndzi na ntirho wo hlayisa Xitsonga xa ka hina. Ndzi byela na vana va mina leswaku a swi bihanga ku tshama na Maswazi, Vapedi, Mabunu, Manghezi kumbe Mabunu kambe lexi nga biha i ku lahlekeriwa hi ndhavuko wa Xitsonga. Hina Vatsonga va le Bushbuckridge, xa hi lahlekela Xitsonga. Hi rhangisa Xiswati emahlweni. Hi thya swikolo swa hina mavito ya Xiswati yo fana na va Vukuzenzela na xikolo xa Ezweni.

Tinhlamuselo ta vanhu lava tikombisa leswaku matshamelo ya xihlawuhlawu ya hundzulukile. Sweswi va kona Maswazi eBushbuckridge kambe a va talanga. Eka swikolo swin'wana a va dyondzi Xiswazi, va dyondza Xitsonga ntsena kambe u kuma leswaku vito ra xikolo xa kona i ra Xiswati.

(j) Xana va kona vana lava nga thyiwa mavito ya XiSwati endyangwini wa ka n'wina xana, na kona hikwalaho ka yini?

Mbuyelo wa ndzavisiso wu kombisa leswaku Xiswati xi kucetela Xitsonga swinene eBohlabela. Va hlamusela leswaku vanhu lava nga thyiwa mavito ya Xiswati va tele ngopfu emindyangwini. Un'wana wa vona ute:

Intiyiso leswaku ku na miti leyi va nga thya vana va vona mavito ya Xiswati. Emutini wa ka hina ku ni mavito mambirhi ya Xiswati ku nga **Njabulo** (hi Xitsonga **Ntsako**) na **Qhawe** (hi Xitsonga **Nhenha**). Qhawe u thyiwile vito ra kokwana wa yena loyi a ri socha, kasi Njabulo u thyiwile vito leri hikuva a a ri n'wana wa mativula, kutani a hi tsakile swinene.

Un'wana na yena u hlamuserile leswaku emutini waka vona ku na vana vambirhi lava nga thyiwa mavito ya Xiswati. U hlamuserile a ku:

Endyangwini waka hina ku ni vana vambirhi lava nga thyiwa mavito ya Xiswati, ku nga **Nikiwe** (Nyikiwe hi Xitsonga) na **Buhle** (Vusaseki hi Xitsonga). Vana va thyiwe mavito lawa hikuva a ya hi tsakisa no ehleketa leswaku ya ta va na ntikelo hi Xiswati. A hi nga swi ehleketa leswaku hi yisa ririmi ra hina ehansi.

Un'wana na yena u hlamuserile leswaku emutini wa ka vona ku na vanhu vanharhu lava nga thyiwa mavito ya Xiswati, ku nga **Thando, Siphon** na **Musa**, lawa hi Xitsonga ku nga Rhandzu, Nyiko na Tintswalo hi ku landzelelana ka wona. Van'wana na vona va hlamuserile leswaku emindyangwini ya ka vona ku na vanhu lava nga thyiwa mavito lama landzelaka: **Ntokozo** (Ntsako hi Xitsonga), **Thulani** (Miyelani hi Xitsonga) na **Mpendulo** (Nhlamulo hi Xitsonga). Ku vile na vambirhi ntsena lava nga hlamusela leswaku emindyangwini ya ka vona a ku na mavito ya Xiswati. Un'wana wa vona u hlamuserile a ku:

Endyangwini, 55 wa va ka hina a hi na wona mavito ya XiSwati hikuva hi rhandza mavito ya Xitsonga swinene. Vakulukumba va ndyangu wa

ka hina va hi dyondzisile leswaku hi fanele hi hlayisa ndzhaka ya ka hina hi ku thya mavito ya Xitsonga ntsena. Va hi hlamuserile leswaku swi nga nonoha swinene loko hi phahla swikwembu swa ka hina.

Un'wana wa vona u hlamuserile leswaku emutini waka vona ku na vito rin'we ra Xiswati ntsena, nakona va ri thyile hi xihoxo. Endzhaku ka loko va lemukile mhaka ya ku kandziyeriwa ka Xitsonga, va tibohile ku thya mavito ya Xitsonga ntsena. Hi nomu wa yena u hlamurile hi ndlela leyi landzelaka:

Endyangwini wa ka hina hi na munhu un'we loyi a nga thyiwa vito ra Xiswati, ku nga ntsongwana ya mina. Ntsongwana ya mina i Siphawe. U thyiwile hi manana vito leri. Manana u hlamusela leswaku vito leri i ra munghana wa yena loyi va nga kula na yena kwala Bushbuckridge. Munghana loyi wa manana u tsakisile manana hi kuva u dyondzekile swinene, i dokodela ra ku tshungula vanhu. Manana u hlamusela leswaku u thyile makwerhu vito leri leswaku a ta tekela mahanyelo ya munghana wa yena Siphawe. Hambiswiritano endzhaku ka malembe yo hlaya, manana u twa ku vava loko a ehleketa leswaku vito ra makwerhu i ra Xiswati. Manana u ringetile ku n'wi thya vito rin'wana kambe a ra ha tirhanga vito ra kona ra Nyiko. Vanhu va tiva ra Siphawe ntsena. A ku na wun'wana loyi a nga na vito ra Xiswati handle ka yoloye.

(k) Xana hi xihhi xin'wana u lavaka ku xi hlamusela mayelana na matirhiselo ya ririmi eBohlabela.

Hinkwavo vanhu lava vutisiweke swivutiso va engeterile hi tindlela to hambanahambana. Un'wana wa vona loyi a nga mudyondzisi wa xikolo xa Phurayimari u engeterile hi ndlela leyi landzelaka:

Mina a ndzi na swo tala ku swi hlamusela hi mhaka ya matirhiselo ya ririmi eBushbuckridge. Lexi ndzi nga xi vulaka hileswaku hina vanhu va Bushbuckridge hi na ntirho lowukulu swinene wa ku susa ririmi ra hina evuhlongeni. Xikwembu Xi hi nyikile nyiko ya hina ya ririmi ro xonga swonghasi, kambe hi tlanga hi rona hi ri thyakisa

hina vinyi. Mfumo wu endlile milawu yo hambana ya ku hlayisa mindhavuko ya vanhu va Afrika-Dzonga, kambe hina Vatsonga a hi yi landzeleli. Swi khomisa tingana swinene loko hi tsan'wa nyiko ya Xikwembu.

Xivulavuri lexi a xi vulavula xi vavisekile moya swinene. Swi le rivaleni leswaku mhaka ya matirhiselo ya ririmi eBushbushridge i mhaka leyikulu swinene. Un'wana wa vona na yena u hlamurile hi mbilu ya ku twa ku vava swinene a ku:

Vanhu va masiku lawa va ehleketa leswaku ku tshika ririmi ra ka n'wina u teka ra van'wana i ku humelela lokukulu swinene. Loko munhu wa Mutsonga wa le Bushbuckridge a tsakile a lava ku komba leswaku u tlharhile u endla mhaka yin'wana yo vava swinene yo hlanganisa ririmi ra ka vona na Xiswati. Yena u ehleketa leswaku hi ndlela leyi, u tikombile vutlharhi bya yena. Kambe munhu yoloye loko a twa ku vava, u vulavula ririmi ra Xitsonga xa ku hlantsweka. Mikarhi yo tala ndzi tivutisa xivutiso lexi landzelaka: Xana hi fanele hi tshama hi hlundzukise vanhu va ka hina, ku endlela leswaku va ta kota ku vulavula ririmi ra Xitsonga xa ku hlantsweka xana?

Un'wana wa vona loyi a nga mudyondzisi wa xikolo xa le henhla, u boxile mhaka yin'wana yo vava swinene. Yena u hlamuserile hi ndlela leyi landzelaka:

Laha Bohlabela ririmi ra Xitsonga a ri dlayiwi hi vanhu lavatsongo. Mina a ndzi tshembi leswaku vanhu lavatsongo hi vona va tshikaka ririmi ra Xitsonga ri kandziyeriwa hi Xiswati. Langutani mavito ya swikolo swa hina swo tala i ya Xiswati, ku fana na va llanga, Khayelihle, Dumisani, Khetani, Mhlangana, Kufakwezwe, Phendulani, Gezingqondho na swin'wana. Xana swikolo leswi swi thiwile hi vana va hina xana? Swi le rivaleleni leswaku hina vanhu lavakulu hi hina hi dyondzisaka vana va hina le makaya, ku thyakisa ririmi ra ka vona. Mina ndzi engetela leswaku hina vanhu lavakulu va laha Bushbuckridge a hi dyondzeni ku tibiyelela ni vana va hina, hi hlayisa ndzhaka ya hina.

Swin'wana leswi nga engeteriwa hi leswi landzelaka:

- Onge eka tindzimi ta laha Bohlabela i Xitsonga ntsena lexi kucetelekaka hi ku olova.
- Vanhu va le Bohlabela onge va rhandza Xiswati ku tlula Xitsonga.
- Hi fanele hi hundzuluxa mavito hinkwawo ya Xiswati ya vana va hina lavantsongo ya va Xitsonga.
- N'wana un'wana na un'wana wa Mutsonga u fanele ku dyondza Xitsonga. Leswi a swi vuli leswaku a nga dyondzi tindzimi tin'wana, kambe ririmi ra ka vona u fanele a ri dyondza.
- A hi voneni leswaku laha hi hlanganaka hi tele ku fana na le ka tinhlengelatano na tikereke hi vulavula Xitsonga.
- A hi dyondzeni Xitsonga ku sungula kutani endzhaku hi nga dyondza tindzimi tin'wana.
- Hina Vatsonga hi nga ehleketi leswaku ku tshika ririmi ra Xitsonga swi komba vutlhari.

4.3 NKATSAKANYO

Mbuyelo wa ndzavisiso lowu wu kombisa swinene leswaku hakunene ririmi ra Xitsonga ri kuceteriwa hi matimba eBohlabela. Lava a va hlamula swivutiso va vekile erivaleni leswaku hina Vatsonga va le Bohlabela hi rhandza Xiswati ku tlula ririmi ra ka hina. Leswi swi ti komba hi mavito ya vanhu yo fana na va Mpendulo, Ntokozo, Thulani, Siphon, Qhawe na man'wana. Hi kuma na mavito ya tindhawu yo fana na va Thulamahashe na Bodlhidlala. Leswi vavisaka hi leswaku vanhu a va ha swi koti ku vulavula va nga ngenhisi marito ya Xiswati. Leswi swi vuriwa nkucetelo kumbe ku kandziyeriwa ka ririmi ra hina ra Xitsonga. Swi le rivaleni leswaku vanhu lava ri kandziyelaka kumbe ku ri kucetela hi hina vinyi va rona.

NDZIMA YA 05

5. NKATSAKANYO, KU DLAYISETA NA SWIBUMABUMELO

5.1 MANGHENELO

Eka ndzima yo sungula ku hlamuseriwile xiphiso xa ku kuceteriwa ka Xitsonga hi Xiswati. Nkoka, swivutiso na xikongomelo swa ndzavisiso swi hlamuserile hi vuenti. Ndzima ya vumbiirhi yi hlamusela hi matsalwa lawa ya hlamuselaka matimu ya Vatsonga, tindzimi ta Afrika-Dzonga na milawu ya tindzimi ya Afrika-Dzonga. Ndzima ya vunharhu yona yi hlamusela hi maendlelo ya ndzavisiso lowu. Laha ku hlamuseriwile nseketelo wa ndzavisiso, ndhawu ya ndzavissio na mahlawulelo ya vanhu lava a va vutisiwa swivutiso. Eka ndzima ya vumune ku andlariwile mbuyelo wa ndzavisiso. Tinhlamuselo hinkwato ta ndzavisiso lowu tihlamuseriwile eka ndzima leyi.

Ndzima leyi ya vuntlhanu, i ndzima yo hetelela leyi gimetaka ndzavisiso hinkwawo. Eka ndzima leyi ku ta nyikiwa nkomiso wa mbuyelo wa ndzavisiso na swibumabumelo swa ndzavisiso.

5.2 XIKONGOMELO NA SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Tanihi laha swi hlamuseriweke eka ndzima yo sungula xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga eka rhijini ya Bohlabela eMpumalanga Province. Ndzavisiso lowu a wu hlamula swivutiso leswi landzelaka:

- Hikwalaho ka yini Xiswati ri kucetela Xitsonga eku vulavuleni?
- Xana nkucetelo wo tano wu onha yini eka Xitsonga?
- Xana ku nga endliwa yini ku herisa nkutecelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga?
- Xana i vamani lava nga pfunaka ku herisa nkucetelo lowu?

Swivutiso leswi swi tirhisiwile ku vumba swivutiso swa khume leswi nga vutisiwa vanhu va le Bohlabela lava a va hlawuriwile. Swivutiso leswi nga vutisiwa vanhu va le Bohlabela hi leswi landzelaka:

SWIVUTISO

1. Xana hi tihi tindzimi ta Xintima leti vulavuriwaka eka ndhawu ya ka n'wina ya Bushbuckridge?
2. Xana hi rihi ririmi leri tirhisiwaka ngopfu eka ndhawu ya ka n'wina na le ndyangwini wa ka n'wina, na kona hikwalaho ka yini?
3. Hikwalaho ka yini Xiswati ri kucetela kumbe ku tshikilela Xitsonga eku vulavuleni endhawini ya ka n'wina xana?
4. Xana nkucetelo kumbe ntshikilelo wo tano wu onha yini eka Xitsonga?
5. Hlamusela leswaku ku nga endliwa yini ku herisa nkutecelo kumbe ntshikileko wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga.
6. Xana i vamani lava nga pfumaka ku herisa nkucetelo lowu?
7. Xana Xiswati xa dyondzisiwa eswikolweni swa ka n'wina xana? Loko xi nnga dyondzisiwi, hikwalaho ka yini?
8. Xana mi tshama na Maswazi eka ndhawu ya ka n'wina xana?
9. Xana va kona vana lava nga thyiwa mavito ya Xiswati endyangwini wa ka n'wina xana, na kona hikwalaho ka yini?
10. Xana hi xihi xin'wana u lavaka ku xi hlamusela mayelana na matirhiselo ya eBohlabela.

5.3 MBUYELO WA NDZAVISISO

Mayelana na mbuyelo wa ndzavisiso lowu hlamuseriweke eka ndzima ya vumune, eka xiyenge lexi ku ta nyikiwa tinhlamulo hinkwato ta ndzavisiso.

(a) Leswi endlaka leswaku Xiswati xi kucetela Xitsonga eku vulavuleni:

Vatsonga va tikomba leswaku a va rhandzi ndhavuko wa ka vona na kona va tikomba leswaku a va tumbuluki eAfrika-Dzonga. Leswi swi tikomba hikuva va rhandza ngopfu tindzimi ta van'wana na kona ririmi ra vona hi rona ri kuceteriwaka hi ku olova laha Afrika-Dzonga.

(b) Ku biha kumbe ku onha ka nkucetelo eka ririmi ra Xitsonga:

Nkucetelo Xitsonga hi XiSwati wu herisa ndhavuko wa Vatsonga. Vatsonga va ta kula va nga tivi matimu na ndhavuko wa Vatsonga. Vana va Vatsonga va ta kula va nga tivi Xitsonga lexi nga hlantsweka nakona ku nga ri khale Xitsonga xi ta nyamalala.

(c) Leswi nga endliwaka ku herisa nkutecelo wa ririmi ra Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga:

I ntirho wa Mutsonga un'wana na un'wana ku yima hi milenge a sirhelela Xitsonga lexi hi nga nyikiwa hi Xikwembu. Ku fanele ku khomiwa tinhlangeletano to vulavula hi mhaka leyi. Ku fanele ku vumbiwa komiti ya ku sirhelela Xitsonga laha eBohlabela. Ku sukela sweswi Vatsonga va fanele va thya vana va vona mavito ya Xitsonga. Vana va Vatsonga va le Bohlabela va fanele va dyondza Xitsonga eswikolweni. Mavito ya swikolo, switaraka, swibedhlele na swin'wana leswi nga na mavito ya Xiswazi ya fanele ku hundzuluxiwa ya va hi Xitsonga.

(d) Vanhu lava nga pfunaka ku herisa nkucetelo lowu:

Vatsonga hinkwavo va Bohlabela ku nga vatswari, vadyondzisi, tihosi na vana va swikolo va fanele ku pfuna ku sivela ku kuceteriwa ka Xitsonga hi Xiswati.

5.4 SWIBUMABUMELO

Ku kuceteriwa ka Xitsonga ku nga hungutiwa na ku siveriwa hi leswi landzelaka:

- (a) Vatsonga va le Bohlabela va fanele ku tibyela leswaku ririmi i ndzhaka ya vona leyi va nga nyikiwa hi Xikwembu naswona va fanele ku yi sirhelela.
- (b) Vatswari va fanele ku dyondzisa vana ku rhandza ririmi ra vona hikuva hi yona ndzhaka leyi va nga nyikiwa hi Xikwembu.
- (c) Ku sivela nkucetelo i ntirho wa nkoka swinene lowu lavaka ntirhisano eka vanhu hinkwavo va tiko.
- (d) Vatsonga hinkwavo a va swi lemuki leswaku Maswazi kumbe Xiswati a ri na nandzu hikuva a hi swona swi kucetelaka. Vatsonga hi vona va tinyiketaka ku kuceteriwa.
- (e) Vana hinkwavo va Vatsonga va fanele va boheka ku dyondza Xitsonga.

5.5 SWIBUMABUMELO SWA MILANDZISISO LEYI NGA ENDLIWAKA EKA NKARHI LOWU TAKA

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa nkucetelo wa Xiswati eku vulavuleni ka Xitsonga eka rhijini ya Bohlabela exifundzheninkulu xa Mpumalanga . Ndzavisiso lowu a wu kongomisiwile ntsena eka rhijini xa Bohlabela. Mulavisisi wa ndzavisiso lowu u bumabumela leswaku eka nkarhi lowu taka ku nga endliwa ndzavisiso lowu nga ta angarhela ku kuceteriwa ka Xitsonga eka xifundzhankulu hinkwaxo ya Mpumalanga, hambiswifundzhankulu swin'wana swa Afrika-Dzonga ku fana na Limpopo. Tinhlayo tikombisa leswaku Vatsonga va tele ngopfu eka xifundzhankulu xa Limpopo. Hambiswiritano, ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene ku pfluxa na ku

tsundzuxa Vatsonga va le Bohlabela ku sungula ku hlayisa ndzhaka ya vona leyi va nga nyikiwa hi Xikwembu, ku nga ririmi ra Xitsonga.

5.6 NKATSAKANYO

Xiphiqo lexikulu xa Vatsonga i ku lahlekeriwa hi ndzhaka ya vona laha Afrika-Dzonga. Emadorobeni lamakulu ya Afrika-Dzonga, Vatsonga va chava ku vulavula ririmi ra ka vona. Vana va Vatsonga a va rhandzi ku dyondza Xitsonga eswikolweni na le tiyunivesiti. Swidyondzeki swa Vatsonga etiyunivesiti na swona a swi rhandzi ku endla milavisiso hi Xitsonga. Hi vona milavisiso yo tala ya Xitsonga yi endliwa hi Xinghezi ku nga ri Xitsonga. Leswi swi dlaya ndhavuko wa Vatsonga lowu nga khomiwa hi Xitsonga. Hikwalaho-ke, ndzavisiso lowu a wu kongomisiwile ku kondletela Vatsonga ku hlayisa ndzhaka ya vona, ku nga ririmi ra Xitsonga. I ntirho wa Vatsonga ku sivela ku kuceteriwa hi tindzimi tin'wana. Mfumo wa hina wa Afrika-Dzonga wa hi seketela swinene hi ku humesela milawu leyi hi tsundzuxaka ku hlayisa tindzimi ta hina laha Afrika-Dzonga.

MATSALWA LAWLA TIRHISIWEKE

Babbie E. 2007. The practice of social research, 11th Edition, Thompson Wadsworth.

Baynard PA and Hanekom SX.2005: Introduction to research in public administration and related disciplines, 2nd Impression, Pretoria. Van Schaiks.

Bannerman, JH.1981. The history of the Hlengwe of the Lower Save and Lundi Rivers from the Late eighteen to the twentieth century.Zimbabwe History, XII, p.6.

Bless C, Higson - Smith C. 2000. Fundamentals of social research methods: An African Perspective. Cape Town. Juta.

Carpenter, H. S. 2003.Qualitative research in Nursing: Advancing the humanistic imperative.3ed. Philadelphia: Lippincott.

Creswell, J.W. 1994. Research design: Quantitative and Qualitative approaches: Thousand Oaks: Sage

Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (Eds.) 2003.The Qualitative Inquiry Reader. California: Sage.

Hoberg, S. M. 1999. Education Management Research Methodology. Pretoria: University of South Africa.

Jenkins, OB.2011. The Shangaan-Tsonga people of south Eastern Africa.

Junod, HP. 1977. Matimu ya Vatsonga. Bramfontein: Sasavona Books.

Junod, HA. 1927. The life of a South African Tribe. London: McMillan & Company.

Lemmer, E & Van Wyk, N. 2010.*Themes in South African Education*. Cape Town: Hienemann.

Mawela, M.G 2010.*The Impact of Language Registers on Sepulana: A Case of Sepulana Aga Magane*. Limpopo Unpublished: University of Limpopo.

- McMillan, J.H. & Schumacher, S. 2010. Research in education: A conceptual introduction. New York: Harper Collins.
- Mestrie, R. 2002. South Africa: A sociolinguistic overview. In R Mestrie (ed) Language in South Africa. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mouton, J. 2002. Understanding social research. Pretoria: Van Schaik Publishers.
- Phillipson, R. 2003. Linguistic Imperialism. Oxford: Oxford University Press.
- Republic of South Africa. 1996. The Constitution of the Republic of South Africa. Pretoria: Government Printers.
- Republic of South Africa. 2011. Statistics South Africa: 2011 Census. Pretoria: Government Printers
- Sapir, E. 1995. How languages influence each other. New York: Harcourt, Brace and company.
- Smith A. 1973. The peoples of Southern Mozambique: An historical Survey, Journal of African History, Number xiv, Volume 4, Pp. 565-580.
- Soanes, C. 2002. South African Pocket Oxford Dictionary. 3rd Edition. Cape Town: Oxford University Press.
- Thompson, D. 1995. *Concise Oxford Dictionary*. 9th ed. Oxford: Clarendon Press.
- Van Rensburg, G. 2010. Research in the social sciences. Pretoria: University of South Africa.
- Vygotsky, L.1978. *Mind in society. The development of higher mental processes*. Cambridge: Harvard University Press.
- Welman, J.C. & Kruger, S.J.2006. Research methodology for the business and administrative Sciences. Oxford: University Press Southern Africa.
- Woolfolk, 2010. *Educational Psychology*. Boston: Pearson Publishers.

SWO ENGETELA (A)

XIKOMBELO XA KU VA EKA NDZAVISISO

P.O.Box 107

Hluvukani

1363

08 Nhlangua 2014

Nkulukumba

XIKOMBELO XA KU TI KATSA EKA NDZAVISISO

Avuxeni. Ndzi kombela leswaku mi va na xiave eka ndzavisiso lowu ndzi lavaka ku wu endla. Ndzi kombela leswaku mi hlamula swivutiso swa ndzavisio leswi nga ta teka ntsena 30-45 wa timinete.

Mina ndzi endla ndzavisiso wa tidyondzo ta Digiri ya Masitasi leyi ndzi yi endlaka na Univhesithi ya Limpopo. Nhlokomhaka ya ndzavisiso yi ri: **“NXOPANXOPO WA NKUCETELO WA RIRIMI RA XISWATI EKU VULAVULENI KA RIRIMI RA XITSONGA EKA RHIJINI YA BOHLABELO EXIFUNDZENINKULU XA MPUMALANGA”**. Ndzi rhandza ku avelana na n’wina miehleketo ya n’wina hi xiphiso xa ku kuceteriwa ka ririmi ra Xitsonga eBohlabela. Mavito ya n’wina ya nge humeseriwi ehandle eka ndzavisiso lowu na kona swi ta tirhisiwa ntsena eka tidyondzo.

Ndzi kombela leswaku mi ndzi tatela fomo leyi nga laha hansi ku komba leswaku mi ta swi kota. Inkomu, ndza khensa swinene.Loko mi ri na swivutiso mi nga ndzi kuma eka nomboro leyi: 0824238925

Hi mina

Mafuyeka T.S

SWO ENGETELA (B)

FOMO YA KU PFUMELA KU VA EKA NDZAVISISO

Mina.....ndzi hlayile na ku twisisa xikongomelo xa ndzavisiso wa n'wina. Ndza pfumela ku va kona eka ndzavisiso wa n'wina. Ndza swi twisisa leswaku xiave xa mina ku ta va ku hlamula swivutiso leswi nga ta teka 30-45 wa timinete. Ndza yi twisisa na milawu ya ku va na xiave eka ndzavisiso lowu. Ndza swi twisisa leswaku mavito ya mina ya nge humeseriwi erivaleni eka ndzavisiso lowu. Ndza twisisa na leswaku a ndzi boheleriwi ku va eka ndzavisiso lowu. Ndza khensa.

.....

.....

Nsayino

Siku

.....